

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 4, 2022

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 82

MAARİFÇİLİYİN TƏBLİĞİNDƏ VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATININ
İNKİŞAFINDA ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN ROLU

İlhamə M. AĞAZADƏ*

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, eləcə də bütün türk dünyasında tanınan demokratik fikirli, milli şüurlu ziyalılardan biri də Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Türkcülük ideyalarının yayılması ən çox onun adı ilə bağlıdır. Milli-azadlıq hərəkatının mücahidi Əli bəy görkəmli tədqiqatçı alim, publisist, ictimai xadim, pedaqoq, nasir, şair, tərcüməçi, mütəfəkkir, filosof, rəssam, həkim kimi çalışmışdır. 1906-1907-ci illərdə nəşr etdiyi "Füyuzat" məcmuəsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin əsasını qoyanlardan olmuşdur. O, hər zaman Şərq və Avropa dəyərlərinin uğurlu şəkildə sintez olunmasına çalışmışdır. Əli bəy dərk edirdi ki, orta əsrdən qalan köhnə tipli mollaxanaları dünyəvi elmin və müasir biliklərin yayıldığı yeni tipli təlim və tədris ocağına çevirmək vacibdir. Hüseynzadənin əsas və ümdə məqsədi türk-müsəlman xalqları arasında elm, maarif və mədəniyyətin inkişafına nail olmaq və həmin xalqlar arasında milli birlik yaratmaq idi. Azadlıq hərəkatının genişləndiyi, milli şüurun oyandığı dövrdə bu cür fikirlər şübhəsiz ki, uşaqlara milli özünüdərk, milli kimlik ideyaları aşılamışdır. Düşməni tanımağa, millətin qurtuluşu yolunda ayıq-sayıq olmağa istiqamətləndirmişdir. Uşaqlara həsr elədiyi şeirlərdə də ittihad, birləşmək, xalqı əsarətdən qurtarmaq ideyaları əsas götürülür.

Açar sözlər: Əli bəy Hüseynzadə, uşaq ədəbiyyatı, elm, təhsil, türk dünyası, birlik, vətənpərvərlik

Giriş. XIX əsrin sonlarından intişar tapan mətbuat yeni əsrin əvvəllərində daha mütəşəkkil fəaliyyət göstərməyə başlayır, xalqın maariflənməsi və milli dirçəlişi uğrunda mübarizə sistemli xarakter alır. Həmin dövrdə Azərbaycanda, bütün türk dünyasında tanınan demokratik fikirli, milli şüurlu ziyalılardan biri də Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. O, xalqı maarifə, mədəniyyətə, elmə, milli birliyə, müstəqilliyə çağıran fikirləri sayəsində “da-

* AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; iahmadova@inbox.ru; ORCID ID: 0000 0002 2452 2060

hi”, “türklüyün peyğəmbəri” səviyyəsinə yüksəlmişdir. Dövrünün tanınmış adamları tərəfindən çox yüksək dəyərləndirməsinə baxmayaraq, uzun illər, yəni sovet dönəmində adı millətçi, pantürküst, panislamist kimi damğalanmış, əsərlərini oxumaq qadağan olunmuşdur. Sovet dövründə onun haqqında yaranmış fikirləri nəzərə almasaq, bu günədək Əli bəy Hüseynzadənin fəaliyyətinə böyük dəyər verilmiş, türkçülüyün ədibin çoxcəhətli yaradıcılığını birləşdirən ən ali ideali, həyatının qayəsi olması diqqətə çatdırılmış, fəaliyyətini türkçülük, islamçılıq və Avropaçılıq kontekstində təhlil etmişlər. Müstəqillik illərində Əli bəy Hüseynzadə irsi layiq olduğu qiymətini almışdır. “Bütün türk dünyasının mücahidi” hesab olunan Əli bəyin yaradıcılığı 1990-cı illərdən başlayaraq, ölkəmizdə yenidən Rəfiq Zəka, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Yaşar Qarayev, İmamverdi Əbilov, Şamil Vəliyev, İsa Həbibbəyli, Nizami Cəfərov, Azər Turan, Ofeliya Məmmədli və başqa nüfuzlu alimlər tərəfindən öyrənilmiş, yaradıcılığından bəhs edən dəyərli elmi tədqiqatlar ərsəyə gəlmiş, əsərləri yenidən işlənib nəşr edilmişdir. Bu tədqiqatların hər birində Əli bəyin maarifçilik uğrunda mücadiləsində geniş bəhs olunmuş, buna baxmayaraq, uşaq ədəbiyyatının inkişafına verdiyi tövhələr diqqətdən kənar qalmışdır. Məqalədə əsas məqsəd Əli bəy Hüseynzadənin uşaq ədəbiyyatının inkişafındakı fəaliyyətinə işıq salmaqdan ibarətdir.

Milli azadlıq mücahidi Əli bəy Hüseynzadə və yaxın məsləkdaşı Əhməd bəy Ağaoğlu “Həyat” və “Füyuzat” səhifələrində nəşr etdikləri yazıları ilə Azərbaycanda türkçülük ideyalarının yayılmasındakı müstəsna xidmətləri ilə seçilirlər. Əli bəyin jurnalist kimi fəaliyyəti mətbuat tariximizin dəyərli bir mərhələsidir. Hüseynzadə irsinin araşdırıcıları ədibin 1906-1907-ci illərdə nəşr etdiyi “Füyuzat” məcmuəsi ilə, Azərbaycan ədəbiyyatının, mətbuatının tarixində çox dərin bir iz buraxmasını xüsusi olaraq vurğulamışlar. O, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin əsasını qoyanlardan olmuşdur. Müstəqillik işığında Əli bəy Hüseynzadə irsini dəyərləndirən İsa Həbibbəyli ədibi “ədəbiyyatda və sənətdə romantik ağırlıqlı realist” adlandırır [2, 10].

Həm Şərq, həm də Qərb tarixinin, mədəniyyətinin, elminin mütərəqqi keyfiyyətlərini qarşılıqlı şəkildə öyrənmək, inkişaf etdirmək XX əsrin əvvəllərində ziyalı və təfəkkür sahiblərini düşündürən başlıca problem idi. Əli bəy Hüseynzadə “Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası” əsərində yazırdı: “*Biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayelərinə, elm və maariflərinə, kəşf və ixtiralarına müraciət etmək istəyirik, özlərinə deyil. Biz istəyirik ki, İslam ölkəsinə onların beyinləri, dimağları girsin, boğazları, mədələri girməsin. Biz istəyirik ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mədələrində həzm olunmasın*” [4, 268]. O, hər zaman Şərq və Avropa dəyərlərinin mütərəqqi cəhətlərindən bəhrələnməyə çalışıb. Əli bəy böyük dramaturq Mirzə Fətəli Axundovun hələ XIX əsrdə irəli sürdüyü ideyalarını

uğurla davam etdirib. Bu fikirlər onun Bakıda, Tiflisdə, Peterburqda, Türkiyədə nəşr olunan bir sıra publisistik yazılarında da öz əksini tapmışdır. Əli bəy Hüseynzadə “Füyuzat” jurnalının 1906-cı ilin 5-ci sayında çap etdirdiyi “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” adlı məqaləsində yazırdı: *“Bizim özümüz bir yol bulub o yol ilə gedəcəyiz. Bu yol qırmızı qaranlıqlar içərisində peyda olan yaşıl işıqlardır. Yaşıl deyirik, çünki öz müsəlmanlarımızdır. Ənvari-zümrüdün islamiyyə qəndillərini iqad qeyrətində bulunanlarımızdır. Bu yol-nuri maarifdə yaşıl işıqlardır, yəni bizim özümüzə məxsus daha la-yiq, daha şanlı, zülməti qəflətdə bulunan külliyyəti-avam arasında nuri-maarifi əkməkdir”* [4, 206]. Məqalədə dünyanı işıqlandıran, “yaşıl”lığa bürüyən, gözəlləşdirən elm, maarif bəşəriyyəti məhvə aparan irticaya, müharibəyə qarşı üsyan kimi təqdim olunmuşdur. Yazılarının əksəriyyətində (“Nicat məhəbbətdədir”, “İntiqad edirik”, “Həqayiqi ictimaiyyə” “Yer və insan”) geniş şəkildə əksini tapmış bu fikir bədii yaradıcılığında da davam etdirilmişdir. Yaşar Qarayevin “Cümhuriyyətə qədərki ədəbiyyatda milli intibah və istiqlal ideyaları” araşdırmasında dediyi kimi: *“Bütün dövrlərdə mənəvi mədəniyyətin tarixi missiyası bir də milli-maarifçilik olub. Bəşəriyyəti tərəqqiyə və humanitar intibahlara həmişə maarifçilər hazırlayıb. İstiqlal və suverenlik ideali həmişə ədəbi-nəzəri fikirdə formalaşmış, yalnız sonra dövlət təfəkkürü, sosial-inzibati qurum və siyasi rejim gerçəkliyi kəsb edib. İndiki suveren Azərbaycanın da mənəvi memarları Axundzadələr və Zər-dabilər, Əlibəylər və Ağaoğlular, Sabirlər və Cavidlər, Nərimanovlar və Üzeyirbəylər, Cabbarlılar və Vurğunlar olmuşlar”* [6, 238].

Əli bəy Hüseynzadənin maarifçilik uğrunda mübarizəsi. Uşaqlıqdan babası Şeyx Əhmədin himayəsində yaşayan Əli bəy Tiflisdə mükəmməl təhsil almışdır. Dövrünün savadlı adamlarından olan Şeyx Əhmədin Əli bəyin həyatında müstəsna rolu olmuşdur. Burada çoxlu dil öyrənən Əli bəy Qərb (Avropa) və Şərq (islam) mədəniyyətinə də dərinlənmişdi. Böyük ziyalı bu illəri belə xatırlayır: *“Əvvəla, mən Tiflisdə şeyxülislamın təhti-idarəsində bulundum, təhsili ibtidaimi orada keçirdim. Bu təhsili-ibtidaimi “Qurani-Kərim”in qiraəti və farsii-barə, Tarixi-Nadir və Gülistani-Sədinin mütaliəsinə münhəsir qaldı... Bir uşağın bu surətlə öz ana dili ta ibtidaidən ehmal olunub, ona zorla əcnəbi dilləri təhsil etdilsə, nə nəticə hasil olur?... İştə əməyim boş getdi. Çünki türk olduğum halda, türkcə bilmədim. Müsəlman olduğum halda Qurani anlamadım... Sonra isə gimnaziyada çalışmamızın böyük bir qismi havaya getdi”* [4, 168]. “Nümunə məktəbi” məqaləsində kiçik yaşlı uşaqlara ana dili əvəzinə, əcnəbi dillərini kor-koruna öyrətməyin əleyhinə çıxan Əli bəy dərk edirdi ki, orta əsrdən qalan köhnə tipli ilahiyat və şəriət dərslərinin keçirildiyi mollaxanaları dünyəvi elmin və müasir biliklərin yayıldığı yeni tipli təlim və tədris ocağına çevirmək vacibdir. Onun əsas və ümdə məqsədi türk-müsəlman xalqları arasında elm,

maarif və mədəniyyətin inkişafına nail olmaq və həmin xalqlar arasında milli birlik yaratmaq idi. Hüseynzadənin həyatı, elmi və bədii yaradıcılığı, publisitikası haqqında dəyərli araşdırmaların müəllifi Azər Turanın təbirincə desək: “*Əli bəy bütün türklərin anlayacağı ortaq ədəbi türkcənin tərəfindəydi. Azərbaycan ədəbi dili də Əli bəyə görə, həmin dil sisteminin tərkibində intişar tapmalıydı. Onun təklif etdiyi, tətbiqinə çalışdığı dil bütün yaxın Şərqa türk mədəniyyətini və problemlərini daşımaq gücündəydi*” [1].

Türkçülüyn böyük ideoloqu elm və biliklə dünyanın xilas olacağına inanmış və ətrafındakıları da buna inandırmağa çalışmışdır. Əli bəy çalışırdı ki, bu məktəblərdə milli dil, onun tarixi, qrammatikası və abidələri öyrənilsin. Məhz bu illərdə Azərbaycanda ilk anadilli dərsləklər, uşaq ədəbiyyatı nümunələri yaranır. O dövrdə fəaliyyət göstərən məktəblərdən biri də Əli bəy Hüseynzadənin də müəllim və müdir kimi çalışdığı “Səadət” məktəbi idi. 1909-cu ildə “Tərəqqi” qəzetində dərc edilmiş “Yazımız, dilimiz “İkinci il”imiz” məqaləsində Əli bəy “Səadət” məktəbi üçün hazırlanmış “İkinci il” kitabındakı qüsurları hesab etdiyi fikirlərini təqdim etmişdir: “*Bir kərə “İkinci il”in nə şerində, nə də nəsrində ədəbiyyat nümunələrindən məşahiri-üdəbanın əfala məxsus kəlamından belə əsər yoxdur*” [4, 293]. Böyük pedaqoq kitabda uşaqların yaşına, səviyyəsinə uyğun, rahat anlama biləcəyi nümunələrə daha çox diqqət ayrılması məsələsini qabartmışdır. Dərsləkdə yer almış müəlliflərin imla qaydalarına dair təkliflərini rədd edən Hüseynzadə əlifbanın dəyişdirilməsinə də etirazını bildirmişdir. Məzmun və ifadə gözəlliyini əsas götürən müəllif bədii-estetik cəhətdən zəif hesab etdiyi şeirlərin dərsləkdən çıxarılmasının tərəfdarı idi. Zaman Əsgərli bu barədə yazır: “*İkinci il” dərsliyindəki uşaqlar üçün şeir nümunələrinə Əli bəy Hüseynzadə “sənət sənət üçündür” prinsipi, yaxud romantik poeziyanın yüksək estetik tələbləri baxımından yanaşır*” [2, 74]. Bu baxımdan, Əli bəyin 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Beynəlxalq Türkoloji Qurultay zamanı səsləndirdiyi fikirləri xatırlatmaq yerinə düşər: “*Xəta edərək zənn etmiş idim ki, doğrudan doğru yüksək şeylərə müraciət etmək kafidir. Xeyir! Əvvəla aşağılara enmək lazım idi*” [4, 299]. Böyük mütəfəkkir zamanında çox doğru buyurub ki, ədəbiyyat xalqa enmədikcə yüksələ bilməz. Xalqdan güc alan sənət əbədi yaşamaq hüququ qazanır.

Əli bəy Hüseynzadənin uşaq şeirləri. Azərbaycan milli hərəkatının görkəmli xadimi Əli bəy Hüseynzadənin azadlıq mücadiləsini əks etdirən ideyaları uşaqlara həsr etdiyi əsərlərdə də öz əksini tapmışdır. O, bu əsərlərində millətin səadəti uğrunda yorulmadan mübarizə aparan və bu yolda rast gəldiyi bütün çətinlikləri aradan qaldırmağa çalışan milli mücahid kimi görünür. “Bilgin qız və arı” (23 fevral 1935) şeirində səsləndirdiyi fikirlər bəşəriyyəti, bütün türk dünyasını düşündürür:

Qız (Yalnız):

İstər bir fərd olsun, istər bir məşər,
Hüriyyəti fəda edəməz bəşər?
Əbədi barışa yol bulmaq için
Təsanüdü əsas tanımaq istər!
Məsud olamayız, olsaq da arı
İnsanlığın yolu, ülgüsü ayrı!
Kamalin bulduğu yoldadır işiq
Bu işiqdir türkün qutlu şuarı!.. [4, 48]

Əli bəy elm işığının, nurunun türkləri, ümumiyyətlə, bütün bəşər övladını - “zülməti-qəflətdə bulunan külliyyəti-avamı” qurtaracağına inanırdı. O, anlayırdı ki, yalançı “beynəlmiləl nəğməsi” oxuyan “Marksizm dininə” inanan, qan qoxuyan insanların - arıların işi peşəsi xalqı sancmaqdır, yaralamaqdır. Azadlıq hərəkatının genişləndiyi, milli şüurun oyandığı dövrdə bu cür fikirlər şübhəsiz ki, uşaqlarda milli özünüdərk, milli kimlik ideyaları aşılamışdır. Düşməni tanımağa, millətin qurtuluşu yolunda ayıq-sayıq olmağa istiqamətləndirmişdir.

Əli bəy Hüseynzadənin uşaqlara həsr etdiyi “Xoruz və ququ quşu” - Xoruzun nəğməyi-iqazı adlı başqa bir şeirində də bu düşüncələrinə sadıq qaldığını görürük: “Artıq yetməzmi uyğu! //Dan yıldızı doğur! Oyanır yahu! // Oyanın, gözəl bir nəğmə dinləyu!” [4, 45]. Daim yenilik axtarışında olan ədibin milli istiqlal uğrunda apardığı mücadiləsi gəncliyə çox böyük müsbət təsir göstərirdi.

Maraqlı orasıdır ki, Əli bəy uşaqlara həsr etdiyi bədii parçaları ömrün ixtiyar çağlarında qələmə almışdır. Belə şeirlərdən biri 1936-cı ildə qızı Feyzavərə xitabən yazdığı “Bağçamın ağacları” şeiridir:

Xızırdan nişandır yaşıl yarpağım,
Haqqın sevgisilə yanar çırağım,
Umrana, rifaha işarətəm bən:
Sülhə əlamətdir dalım, budağım!.. (Zeytun) [4, 50]

Alleqorik dillə meyvə ağaclarının xüsusiyyətləri obrazlı bir şəkildə sadalanır. Şair ağacların insana faydalı cəhətlərini verməklə, eyni zamanda dövrün aktual problemlərinə də diqqət çəkir. Əli bəy çox gözəl bilirdi ki, böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan uşaq əsərlərinin müvəffəqiyyət qazanmasının ən mühüm şərti onun dilinin sadə, aydın, yığcam və səlis olmasındadır. Digər şeirlərə nisbətən “Bağçamın ağacları”nın dili daha sadə, aydın, uşaqlar üçün anlaşılıqdır. Görünür, Əli bəy Hüseynzadə artıq bu şeirləri yazdığı zaman arzusunda olduğu ümumtürk dili, ümumtürk əlifbası ilə bağlı fikirləri həyata keçirməyin mümkün olmadığını anladığındandır ki, ömrünün son illərində yazdığı şeirləri daha sadə, anlaşılıqlı dildə qələmə almışdır. Uşaqlara ünvanladığı bədii parçalarda da ittihad, birləşmək, xalqı əsarətdən qurtarmaq ideyaları əsas götürülür.

“Biz insanız” deyə müasirlərinə səslənən Əli bəy Hüseynzadə insanlara və insanlığa böyük məhəbbət bəsləmişdir, odur ki, böyük mütəfəkkir şairin həm publisistikasını, həm də bədii yaradıcılığını insanpərvərlik duyğusu çevrələnmişdir. “Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı” şeirində bunu aydın görürük:

Səmadan bir mələk heyrətlə der: İnsanlar! İnsanlar!
Nədir bu, ruyi-ərzi qaplıyor al qanlar, insanlar!
Şəhid etdiyiniz ixvanınızdan almasın fəryad!
Əcəb kimdir şu xunalud olan bicanlar, insanlar!
Ölən kim, öldürən kim, zülm edən kim, ağlayan kimdir?
Bir az fikir eyləyin: Sizdən degilmi onlar? İnsanlar! [4, 31]

Sülhün tərəfdarı olan ədib bütün dünyaya, insanlığa səslənir, qan-qırğına qarşı etirazını ucaldır. Təxminən yüz il bundan qabaq səsləndirilmiş bu fikirlər, demək olar ki, dünyanın yarısını cənginə almış müharibə və terrorların çoxaldığı bu günümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Yaradıcılığını əhatələyən bu cür fikirlər Əli bəy Hüseynzadənin böyüklüyünü ortaya qoyur. Əziz Mirəhmədov yazırdı: “*Onun yaradıcılıq yolu ədəbiyyat, mətbuat, fəlsəfəyə xidmət, sosial kredosu Azadlıq, Milli tərəqqi naminə birliyə çağırmaqdır. Bir sözlə, bunların canı, kökü mayası - Məhəbbətdir. İnsana məhəbbət!..*” [2, 79]. Bu böyük məhəbbət Əli bəyin bütün irsini əhatə etmək gücündədir. Vətəninə, millətinə sevgisi, onun azadlığı naminə mübarizəsi mənsub olduğu xalqın mənəvi yaddaşında ona əbədiyaşarlıq qazandırmışdır. Müxtəlif Şərq ölkələrində məşhurlaşan “Hali-vətən” (yaxud “Yurd qayğısı”) şeirində xalqın başına gələn müsibətləri poetik bir dillə nəzmə çəkən şair, ümidlərinin puç olmasından şikayətlənir:

Ucundadır dilimin, həqiqətin böyüğü.
Nə qoydular deyəyim, nə kəsdilər dilimi.
Bilirmisin, cahillər nə etdilər vətənə?
Nə qoydular uyuya, nə qoydular oyana.
Durur bila-hərəkət, rəvamı bir diriyə?
Nə getmədə iləri, nə dönmədə geriyə.
Düşmən qırar qapıyı, biz evdə bixəbəriz.
Nə başqa başqalarız, nə ittihad edəriz.
Ayıltmadı qələmim bu türk ilə əcəmi.
Nə qoydular yazayım, nə qırdılar qələmi [4, 36].

Vətənə sevgi, onun tarixi və taleyi ilə bağlı düşüncələr şeirin əsas istiqamətini təşkil edir. Ədibin irsini araşdırıcılarından olan Ofeliya Bayramlı bu şeir haqqındakı fikirlərini belə ifadə edib: “*Əsrin əvvəllərində müstəmləkə əsarətinin kəskinləşdiyi, milli-siyasi şüurun boğulduğu bir şəraitdə Əli bəy Hüseynzadənin demək istədiyi “həqiqətin böyüyü” müsəlman və türk xalqlarını “azadlıq və ittihad” uğrunda mübarizəyə səsləyən çağırışı*

ifadə edirdi. Ədibin bu həqiqəti, bütün həyatı boyu tarixi faciəsində yaşadığı mühitdən “dilini kəsən, qələmini qıran” zəmanədən şikayət edə-edə çatdırmaq istədiyi həqiqətlərin böyüyü idi, onun yaradıcılığının əsas çağırışı, ictimai-siyasi ideali və fəlsəfi qənaəti idi” [2, 36]. Böyük tənqidçi Yaşar Qarayev isə şeirdəki vətən yanğını XVI əsrdə yaşamış dünya şöhrətli dahi M.Füzuli poeziyasının kədəri ilə eyniləşdirir, ondan qaynaqlandığını diqqətə çatdırır [5, 269].

Vətənpərvərlik mövzusu bütövlükdə poeziyamızın ruhuna hopub. Xüsusilə də, uşaqlar üçün qələmə alınmış şeirlərdə bu mövzu başlıca yerdedir. Uşaq poeziyasına vətənpərvərliyin yansımaları yaddaşa, özünüdərkə bağlı bir problem kimi kiçik oxucuda milli ruhun tərbiyəsi və formalaşmasında böyük əhəmiyyət daşıyır.

“Mən nə ədib, nə də şair idim, fəqət Qərb asarını nümunə ittixaz edərək, göstərə bilərdim ki, bu yolda bir az çalışdım”, -deyərək təvazökarlıq göstərən Əli bəy dünyanın müxtəlif dillərini və elmlərini, ədəbiyyat və incəsənətini dərinlən bilmişdir. Çoxlu dil bilməsi tərcüməçiliklə də məşğul olmasına imkan vermişdir. O, alman şairi Bodənştedtin “Ömər Xəyyam” haqqındakı əsərini, Hötenin “Faust”, ingilis şairi Con Miltonun “İtirilmiş cənnət” əsərlərindən bəzi hissələri və Heynenin bir şeirini tərcümə edərək İstanbul mətbuatında çap etdirmişdir. Bu əsərlərin də heç şübhəsiz ki, yetişməkdə olan gənc nəslin təlim-tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ofeliya Bayramlının verdiyi bilgiyə görə, həyatının son dövrlərində yazdığı şeirlərini “Gözəllik və işıq” adı altında nəşr etdirmək istəsə də, əcəl buna imkan verməmişdir [2, 26]. Əli bəy dünyanı gözəlliyin, işığın, elmin, maarifin xilas edəcəyinə son nəfəsində inənmiş, müqəddəs bildiyi bu yoldan usanmamışdır.

Nəticə. Bəhs etdiyimiz dövr bütün türk dünyasının oyanması, türkçülüyn təşəkkülü dövrü hesab olunur. Əli bəy Hüseynzadənin görkəmli tədqiqatçı alim, publisist, ictimai xadim, pedaqoq, nasir, şair, tərcüməçi, mütəfəkkir, filosof, rəssam, həkim kimi çoxşaxəli xidmətləri vətənpərvərlik, türkçülük, maarifçilik ideyalarının yayılması, inkişafı və təbliğinə yönəlmiş, ədibin bütün yaradıcılığını əhatə etmişdir. Daha sadə, anlaşılıqlı, rəvan bir dillə qələmə alınmış uşaq şeirləri milli ruh, milli özünüdərk hissələrini ifadə edə bilmişdir. Bu şeirlərdə şair həm Qərb, həm də Şərqdən öyrəndiyi ənənələrlə milli dəyərlərin özünəməxsus sintezini verir, onları kor-koranə təkrarlamır. Əli bəy bu yolda qarşılaşdığı məhrumiyyətlərə, acı-ağrıya mərdliklə dözmüş, əqidə və amalından son nəfəsində dönməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azər Turan. Əli bəy Hüseynzadə. - Moskva: Salam press, 2008. - 280 s.
2. Böyük ədib və mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə. (tərtibçilər Şamil Vəliyev və Nikpur Cabbarlı.) - Bakı: Elm, 2015. -260 s.
3. Əmrahov Mais. XX əsrdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı. Ali məktəblər üçün dərslik. - Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2009. -371 s.
4. Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri. - Bakı: Çarşıoğlu, 2007. - 640 s.
5. Qarayev Yaşar. Seçilmiş əsərləri. IV cild. - Bakı: Elm, 2016. - 776 s.
6. Qarayev Yaşar. Seçilmiş əsərləri. V cild. - Bakı: Elm, 2016. - 728 s.

РОЛЬ АЛИ БЕКА ГУСЕЙНЗАДЕ В ПРОПАГАНДЕ ОБРАЗОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Ильхама М. АГАЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В конце XIX – начале XX века Али-бек Гусейнзаде был одним из демократически настроенных, национально сознательных интеллектуалов, известных как в Азербайджане, так и во всем тюркском мире. Распространение идеи тюркизма во многом связано с его именем. Боец национально-освободительного движения Али-бей был выдающимся исследователем, ученым, публицистом, общественным деятелем, педагогом, писателем, поэтом, переводчиком, мыслителем, философом, художником, врачом. 1906-1907 годах издал сборник «Фуюзат», он стал одним из основоположников романтизма в Азербайджанской литературе. Он всегда старался удачно синтезировать восточные и европейские ценности. Али-бей понимал, что важно преобразовать средневековые моллаханы старого типа в центры обучения и образования нового типа, где распространялись современные науки и знания. Главной и важной целью Гусейнзаде было добиться развития науки, образования и культуры среди тюрко-мусульманских народов и создать национальное единство между этими народами. В период расширения освободительного движения и пробуждения национального самосознания такие идеи, несомненно, воспитывали в детях идеи национального самосознания и национальной идентичности. Он повелел распознать врага и быть бдительными на пути к спасению нации. В его стихах, посвященных детям, за основу берутся идеи единства, объединения, спасения народа от рабства.

Ключевые слова: Али-бек Гусейнзаде, детская литература, наука, образование, тюркский мир, единство, патриотизм

THE ROLE OF ALI BEY HUSEYNZADE IN THE PROMOTION OF ENLIGHTENMENT AND THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S LITERATURE

Ilhama M. AGHAZADEH

SUMMARY

At the end of the 19th century and at the beginning of 20th century, Ali Bey Huseynzade, was one of the famous, well-thought-out intellectual, democratic minded person known in Azerbaijan and in whole Turkish world. The propagation of Pan-Turkism ideas related more to his name. Mujahideen of the national liberation movement Ali bey was known as scientist, publicist, public figure, educator, poet, translator, thinker, philosopher, artist, and physician. With his “Fuyuzat” collection he was one of the founders of romanticism in the literature of Azerbaijan. He has always tried to successfully synthesize Eastern and European values. He wanted to turn the Moslem ecclesiastical schools of the Middle Ages into the new type of teaching and learning centers where secular science and modern knowledge spreaded. Huseynzadeh’s the main and best wishes among the Turkish-Muslim peoples to achieve the development of science, education and culture, and creation national unity among these peoples. Till the end of his life he believed that beauty, light, science, and enlightenment would save the world and never got tired of thinking this holy way. Even in poems dedicated to children the prosecution, associate, saving people from bondage ideas are taken as the basis.

Keywords: Ali Bey Huseynzade, children's literature, science, education, Turkish world, unity, patriotism

UOT 82

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA ARZU VƏ QORXU DİLEMMASI

Məlakə A.RƏCƏBOVA*

Məqalədə İsa Hüseynovun “Dan ulduzu” povestində arzu/xəbislik və Ramiz Rövşənin “Canavar ovu” poemasında qorxu/xəbislik problemi araşdırılmışdır. Arzu və qorxu motivinin müsbət və mənfi tərəflərini müəyyən etmək üçün obrazların xarakterini açmaq və onların öz arzularına çatmaq məqsədilə atdıqları addım və hərəkətləri nəzərdən keçirilir. Tədqiqat zamanı xəbislik nümunəsində qurban motivinə də hər iki əsərin nümunəsində toxunulmuşdur. “Dan ulduzu” povestində əsərin baş qəhrmanı Sarı öz arzu və qorxuları səbəbindən sevdiyini – Zöhrəni qurban verirsə, “Canavar ovu” poemasında bu situasiya biraz fərqlidir, burada ata öz övladının sağlığı üçün quzunu qurban verir. Arzu və qorxu hissənin balansı, tənzimlənməsi insanın yaşadığı, həyatdakı mübarizələri və geriyə çəkilmələri nəticəsində ortaya çıxır. Bu balansın pozulması faciəyə gətirib çıxarır. Hər iki nümunə əsasında qeyd olunan problemlər üzrə araşdırma aparılmışdır.

Açar sözlər: İsa Hüseynov, “Dan ulduzu”, Ramiz Rövşən, “Canavar ovu”, arzu, qorxu, xəbislik, faciə

Giriş. Hər bir bədii mətn təqdim etdiyi mövzu ilə yanaşı, eyni zamanda insan hissələrinin - arzu, qorxu, başqalarına qarşı xəbislik, nifrət və sairənin bir bədii proyeksiyasıdır. İnsanların bir çox hərəkət və davranışları müəyyən dərəcədə bu hissələrlə bağlıdır. Arzu və qorxu hissi insanı həyatı boyu bütün atdığı addımlarda izləyir və xeyrinə təsir etməklə yanaşı, bəzən də zərərinə səbəb olur. Mühəribələrin, münafişələrin səngimədiyi müasir dünyada da yazıçı və şairlər bədii əsərləri ilə insanları xeyrə və şərə yönəldən hissələrin səbəb və nəticələrini göstərməyə çalışır, bəşəriyyətə insansevərliyə səsləyirlər. Bu baxımdan adı çəkilən əsərlərdə yazıçı mövqeyini araşdırmaq mövzumuzu aktuallaşdıran əsas şərtlərdən biridir.

Tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri İsa Hüseynovun “Dan ulduz” və Ramiz Rövşənin “Canavar ovu” əsərlərində arzu, qorxu dileması qarşısında qalan insanın həyatda hansı addımlar atmaq məcburiyyətində qaldığını göstərməklə yanaşı, bu məsələlərin bədii şəkildə əks olunduğu əsərlərdə yazıçı

* Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi; melake_elyasova@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-4841-3950

mövqeyinə aydınlıq gətirmək, onların hansı bədii üsul və vasitələrdən istifadə etdiyini araşdırmaqdır.

Hər bir müəllif əsəri yazarkən onun əsas motivasiyası əsərinin oxucular tərəfindən sevilməsi və qiymətləndirilməsidir ki, bu da əsərin oxucunun arzuları, xəyal dünyası ilə eyni dalğada olması ilə bağlıdır. Bennett və Royle bu mövzuya belə yanaşırlar: “*Ədəbiyyat kontekstində daha çox arzuların əhəmiyyəti haqqında iki əsas şəkildə düşünə bilərik. İlk növbədə, hər bir bədii mətnin müəyyən mənada istəklə bağlı olmasını təklif edərdik*” [1, 208]. Bir-birinə təzad təşkil edən “arzular” mövcuddur ki, onlardan birincisi, maddiyyat “arzu”su ilə sevgi “arzu”su, ikincisi isə “yanlış arzu” və “doğru arzu” formasındadır ki, Bennett və Royle arzunun bu ikili formasını “ikili sistem” adlandırır [1, 170].

“Yanlış arzu” dedikdə, qəhrəmanın öz istəyinə çatması üçün səhv addımlar atması nəzərdə tutulur. Bəzən “yanlış arzu”ları da məhz insanın qorxuları yaradır ki, insan doğru bildiyi yolda addım atmağa çəkinir.

Qeyd edək ki, motivasiya sadəcə insanın özündən asılı deyil; bəzən insan özü-özünü motivasiya edə bilməyəndə, xarici amillər buna təkan olur və ya motivasiyanı məhv edir. İnsanın hansısa addımı atması və ya hərəkəti üçün daxili motivasiyası arzu və qorxu balansı ilə bağlıdır. Arzu ilə bağlı olan motivasiya müsbət, qorxu ilə bağlı olan motivasiya isə mənfi təsir bağışlayır. “Dan ulduzu” povestində, Bennett və Roylenin qeyd etdiyi kimi, bədii mətnin müəyyən mənada istəklə bağlı olmasının şahidi oluruq. Əsərin qəhrəmanının qorxuları onların öz arzusuna çatmaq üçün atdığı addımları mənfi yönə çəkir və bu səhv qəhrəmanın həyatında krizisə gətirir. “*Həm qorxu, həm də arzular gələcəyə işarə edir. Gələcəkdə istəklərimizlə məşğul olmaq qorxudan daha asandır. Arzular bizi axtaranlara, qorxu isə qaçanlara çevirir. Bu, yenə də qazanc və ya itki ilə nəticələnir. İstəklərlə həyatda nəyisə qazanmağa, qorxu ilə itkidən qaçmağa çalışırıq. Qorxu və istək düşüncələrimizi hərəkətə gətirən əsas motivasiyadır*” [13]. Bu baxımdan təhlil üçün seçdiyimiz İsa Hüseynovun “Dan ulduzu” povestində arzu/xəbislik modelini, Ramiz Rövsənin “Canavar ovu” poemasında müəlliflərin seçdiyi qorxu/xəbislik modelləri diqqətçəkicidir.

“Dan ulduzu” povestində arzu və qorxu ekzistensiyanı aşkarlayan motiv kimi. “Dan ulduzu” povesti (1955) İ. Hüseynovun ilk qələm təcrübələrindən biridir. Görkəmli ədəbiyyatşünas M.C.Cəfərov haqlı olaraq yazırdı ki, “*İsa Hüseynovun ilk qələm təcrübələri göstərmişdir ki, o, həqiqətən, yazıçılıq istedadına malikdir*” [3, 183]. Onun 1955-ci ildə qələmə aldığı “Dan ulduzu” povestinin qəhrəmanları gənc olmalarına baxmayaraq, öz kəndinin bütün vacib ictimai-sosial işlərində, kolxoz təsərrüfatında fəallıq göstərir və öz mübarizələrindən əl çəkmirlər. Əsərin əsas qəhrəmanı Zöhrədir, ona adının tərcüməsi olaraq və gözəlliyinə görə Dan ulduzu deyirlər. Zöhrə hələ

uşaq ikən valideynlərini itirmiş və nənəsinin himayəsində böyümüşdür, adı kimi özü də həqiqətən çox gözəl və ağıllı qız olduğuna görə bir çoxları ona düşmən idilər.

Povestdə arzu və qorxu motivi müxtəlif formalarda özünü göstərmişdir. Burada insanların xarakterini müəyyən etmək, onlara düzgün qiymət vermək, arzularına çatmaq üçün atdığı addımlar və etdiyi hərəkətləri nəzərdən keçirsək, məsələn, Sarı obrazının öz məqsədinə çatmaq üçün nələrə qadir olduğunun müəllif tərəfindən məharətlə təqdiminin şahidi oluruq. Oxucu onu sevdiyi insanı belə zərbə altında qoymaq iqtidarında olan bir insan olaraq görür. Yazıçı əsərin əvvəlində obrazın xarakterini birbaşa göstərmir, onu qayğıkeş, mülayim, təsərrüfat işlərinə ürəkdən can yandıran biri kimi təqdim edir. Lakin sonra müəllif bütün əsər boyu insanların hərəkətləri ilə onların xarakterini daha dərinədən müəyyən etməyə şərait yaradır. *“Cəmiyyətdə qəbul olunmaq istəyi və qorxu insanın dediklərinə, hiss etdiklərinə təsir edir və qərarlarını kor edir. İnsanlar bu istək və qorxuların öz hərəkətlərini müəyyən etməsinə imkan verməməlidirlər”* [12]. Tədqiqat üçün seçdiyimiz “Dan ulduzu” povestinin baş qəhrəmanı Sarı da öz arzu və qorxularının qurbanına çevrilir, yalnız hisslərin onun xarakterini formalaşdırmasına icazə vermiş olur.

Sarı obrazı əsərin əvvəlində insana müsbət obraz təsiri bağışlayır. O, ata və anasının Gəpo Çəpər tərəfindən öldürülməsinə baxmayaraq nənəsinin sözü ilə Gəpo Çəpərin qardaşı qızı Lətifə ilə evlənməyə razı oldu ki, qan yuyulsun, amma o bilmədi ki, bu evlilik onun bütün arzularının qarşısında böyük sədd olacaq. Onu da qeyd edək ki, 1932-ci ildə Sarının atası qolçomaq adı ilə güllələnmişdir: *“Bunun dalınca bizim o vaxtkı "nemes" qəsəbəsi və üz-üzə xır yolunun o biri tərəfində tikilən Sərkərli qəsəbəmizin ara-bərəsindəki cökə ağaclarının birinin yanında dalbadal üç güllə şaqqıldatdı: mənim atamı, "qolçomaq" deyilən, ağlayanda anamın dediği kimi, "at ağızlı, nər budlu" nər kişini Gəpo Çəpər deyilən qəribə adlı adamla yanındakı işçilər ağaca söykəyib beşaçılanla güllələdilər. O vaxt mənim altı yaşım vardı, yəni az-çox ağılkəsən vaxtımdı”* [7, 36].

Bütün bunlara baxmayaraq, Gəpo Çəpərin qardaşı 1948-ci ildə Çapar kişi bulaq inşa etdirmiş və adını Sarı bulağı adlandırmışdır, sanki qəbiristanlıqdan çəkilən bu bulağın suyu tökülən qanları yuyub aparmaq üçün idi: *“Qəbiristandan xeyli aşağıda, xır yolunun qırağında, xırdaca bir çökəkdən su qaynadı. Çapar kişi o bulağın dövrəsində daş hörüyü qaldırdı, dəmir qoydurdu. Və bulağın adını da atamın adı ilə adlandırdı: "Sarı bulağı" Niyə? Çünki "qolçomaq" adı ilə güllələnsə də, kəndin mötəbər adamı sayılırdı. Üstəlik, Lətifə ilə mənim toyumuz günü Sarı bulağından səhənglərlə, vedrələrlə toy məclisinə daşınan su ilə də bir növ "qan yuyulurdu”* [7, 38]. Amma Sarı özü də anlamırdı ki, Çapar kişi bu addımları sadəcə gözdən

pərdə asmaq üçün edirdi. Çünki gələcəkdə özünə Sarı kimi arxa-dayaq lazımı olacaqdı, axı Sarı kəndin ilk ali savadlı zootexniki idi. Çapar kişi bilirdi ki, Sarının əli ilə həm Zöhrəni, həm də kənd camaatını susdura bilirdi, amma Çapar kişi Zöhrəni gözündə çox kiçiltmişdi və onun nələrə qadir olduğunu sonda anladı.

Sarının öz dili ilə dediyi kimi, “Zöhrənin ona qismət olmamasının” səbəblərindən biri ya nənəsinin “qan yuyulmalıdır” deməsi, ya da Çapar kişinin “göyüm, göyüm” deyib Sarının cibinə qoyduğu pullar olmuşdu. Əsəri oxuduqca anlayırıq ki, Sarının Zöhrədən üz çevirməsinə səbəb özünə arxa-dayaq axtarması olmuşdur, çünki Sarı Çapar kişinin vasitəsilə vəzifəyə qalxmaq istəyirdi. Onun bunları düzgün yolla, öz gücü ilə edə biləcəyinə inanmaması və qorxması bu addımı atmasına gətirib çıxardı.

Povestdə müəllif əsasən dörd obrazın mənəvi faciəsini təqdim edir: Sarı, Qara, Zöhrə, Lətifə. Hərəsi bir cür bədbəxt idi: Sarı öz vəzifəsini itirmək üçün yaxşını qoyub, pisin tərəfini saxlamış; Qaranın Sarını Zöhrədən döndərmək üçün, el arasında yayılan dedi-qodusu sevdiyi Zöhrəyə istəmədən xələl gətirmiş; Zöhrə öz amalı uğrunda, vicdanından dönməmiş, sevdiyini – Sarını itirmiş; Lətifə isə sadəcə atasının gücü ilə hər şeyə sahib olmağa çalışmışdır.

“Dan ulduzu” povestində arzu və qorxu dilemması və ya qorxu modelində aclıq. Zöhrənin Çapar kişi ilə davasının güclənməsinin əsas səbəbi həmin dövrdə “kolxozların oturaq həyata keçməsi” məsələsi idi. Sərkərlidə mədəni töylələr yox idi, bu da fəlakətə səbəb ola bilirdi, elə də oldu. Zöhrənin qorxduğu başına gəldi, mal-qara yavaş-yavaş istidən məhv olmağa başladı ki, bütün kənd camaatını aclıq qorxusu bürümüşdü, axı müharibədən sonra onlar aclığın nə olduğunu bilirdilər. Lakin “El bir olsa, dağ oynadar yerindən” misali yerinə düşdü və bütün kənd bir olub öz qorxularına qalib gəldi. Kənd camaatı Çapar kişi, Şahgəldiyeva və Sarını vəzifələrindən uzaqlaşdırmağa müvəffəq oldu. Onu da qeyd edək ki, bəzən hər hansı bir pis hadisənin baş verəcəyi qorxusu insana güc verir, məhz bu məqamda Sərkərli camaatına güc verən də, yenidən “ac qalmaq” qorxusu idi ki, onlar bunun baş verməsini istəmirdilər.

Sarı həbs edilərkən Zöhrə ilə son görüşündə “Ədalətsizlik olan yerdə şəxsi xoşbəxtlik olmaz. Sən məni təqsirkar bilmə, Zöhrə” [7, 303] deyir. Bu sözləri ilə Sarı da etdiyi işlərində ədalətsiz olduğunu boynuna aldı, amma artıq gec idi. Bu ədalətsizlik təkcə Zöhrəyə qarşı deyil, bütün Sərkərli kəndinin camaatına qarşı baş vermiş idi. Onun çörəyini yediyi, suyunu içdiyi el-obasına xəyanəti idi. Bəlkə də vaxtında Çapara uymayıb, düzgün addım atsaydı sonda bədbəxtliyə düşər olmazdı. Sarı böyük risk alaraq bütün Sərkərli camaatının bədbəxtliyi üzərində öz xoşbəxtliyini qurmağa çalışmışdı və heç düşünməmişdi ki, zamanı gələndə hər şey dəyişə bilər.

Çapar kişinin “Doğrudan da, bu dünyada vəzifədən bivəfa şey yoxdur, bala” [7, 297] sözləri əsərin əsas ideyasını təşkil edir. Əlbəttə ki, vəzifədən sui-istifadə etsən, sonda bu fikirdə olacaqsan. Çapar kişi indi anlayırdı ki, o vəzifəsindən istifadə edərək, insanları alçaltmağa, həyatlarını məhv etməyə çalışmış, atası müharibədən qayıtmamış və anası vəfat etmiş bir qıza- Zöhrərə qarşı səhv etmişdi. O, qızının xoşbəxtliyini Zöhrənin bədbəxtliyi üzərində qurmağa çalışdı, amma unutmuşdu ki, başqasının xoşbəxtliyi üzərində qurulan həyat sonda bədbəxtliyə düşər olacaqdı.

Ədəbiyyatşünas M.C.Cəfərovun İsa Hüseynovun ilk əsərləri haqqında dediyi kimi, *“onun əsərləri nöqsansız deyildir, ancaq bu nöqsanlar ədəbiyyat aləminə əliboş, məqsədsiz, qayəsiz gələn bir həvəskarın nöqsanları deyildir, yazıçılıq təcrübələrində əsasən müvəffəqiyyətli addımlar atan gənc bir nasirin nöqsanlarıdır. Yaradıcılıqda tutduğu bu düzgün istiqamətdə onun istedadının orijinal cəhətləri də özünü göstərir. O, sözün həqiqi mənasında obrazlı təfəkkürə malikdir, əsərlərində sözçülük, ritorika yoxdur. Birinci növbədə imkanları daxilində bizə həyatı, onun xarakter hadisələrini, real münasibətlərini, iş və məqsədlərini göstərməyə çalışır. Onda hər bir hadisənin mahiyyətinə nüfuz edərək bilən yazıçılıq müşahidəsi duyulmaqdadır... Nəsrə ciddi əhəmiyyəti olan təsvir qabiliyyəti bu gənc nasirdə qüvvəlidir. O, lüzumsuz təsərrüata yol vermədən hər hansı bir həyat hadisəsini və insan xarakterlərini müvəffəqiyyətlə oxucunun nəzərinə çatdırır bilir”* [3, 183].

Tədqiqat üçün seçdiyimiz “Dan ulduzu” povestinin qəhrəmanı Sarının arzu və qorxuları qarşısında acizliyi qəhrəmanın sonda faciəsinə çevrilir. Pul, var- dövlət, vəzifə üçün öz insanı xüsusiyyətlərini unudub, çörəyini yediyi, suyunu içdiyi Sərkərli camaatına xəyanət edir və onu sevən bir insanı itirməyi gözə alır. Müəllif baş qəhrəmanın xarakterini əsərin gedişatında öz əməlləri ilə açıb oxucusuna təqdim edir.

Arzu və qorxu dilemması povestdə Sarının, Qaranın, Zöhrənin və Lətifənin mənəvi məhvinə səbəb olur. Sonda Zöhrə Qara ilə evlənməyə razı olsa da, bu heç də onun xoşbəxtliyinə dəlalət etmir, çünki o Sarının xəyanəti ilə üzləşdiyi üçün, Qaranın sadıq sevgisinə qarşılıq verir. Müəllif oxucuya pozitiv ruh tələq etməyə çalışır ki, düzgün amal uğrunda çalışan insanlar qələbə qazanır və haqsızlıq cavabsız qalmır. Ən əsası isə insan öz arzularına çatmaq üçün düzgün yoldan getməli, başqalarının şərəf və ləyaqətinə xələl gətirməməli, alçaltmamalıdır. Bütün dövrlərdə olduğu kimi, vəzifədə olan insanın gücü ilə zirvəyə nail olmaq əbədi deyil, insan hər zaman öz gücü ilə yüksəlməli ki, onu yıxmaq asan olmasın. Müəllif oxucusuna onu tələq etmək istəyir ki, öz arzularına çatmaq üçün kiminsə həyatını məhv etmək düzgün deyil. Həyatda insanın əsas qayəsi “əsl insan olmaqdır”.

Bədii ədəbiyyatda “qurban” - qorxu/xəbislik modelində. Bədii ədəbiyyatda qorxu/xəbislik modelinin məşhur nümunəsi V.Hüqonun “Paris,

Notrdam kilsəsi” (1831) romanındadır. Əsərdə qurban motivi- ruhani Klod Frollonun dəlicəsinə sevdiyi Esmeraldanı öz xəbis ehtirası naminə şərləyərək “cadugər” elan etmək əməli ilə üzə çıxır. “Əgər Faust, Mefistofelin şəxsində iblislə müqavilə bağlayırsa, Klod Frollonun buna ehtiyacı yoxdur, çünki iblis onun öz içindədir: tərki-dünyalıq yolunu seçərək təbii insan hisslərindən imtina onda nifrət və canilik duyğuları əmələ gətirir ki, bunun da qurbanı çox sevdiyi qaraçı qızı Esmeralda olur. Zamanın sərt qanunlarından istifadə edərək onu cadugər qadın kimi təqib və ittiham etməklə sanki özünü “şeytan vəsvəsesindən”, yəni sevgidən xilas edir” [5, 12].

İnsana gələn qada-balanı digəri ilə əvəzləmək, başqasını qurban vermək motivinə daha bir nümunəyə M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” (1857) povestində rast gəlinir. Rəhilə Qeybullayeva “M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestində “ulduz” personaj Şah Abbas, qurban motivi və ulduz metamorfozaları” adlı məqaləsində yazır: *“Məlumdur ki, qurbanlıq mərasimi insanın qurban verilməsindən onun heyvanla, daha dəqiq desək, quzu və ya qoyunla əvəz olunmasına kimi bir inkişaf yolu keçmişdir. İnsanın qurban verilməsi dövründə də belə olmuşdu (məbədlərdəki bakirə qızlar-vestallkalar (Brokhauz və Yefronun vestallar haqqında Ensiklopediyası) yaxud Abraham (İbrahim) peyğəmbərin çoxdan həsrətində olduğu oğulları İsaak (Bibliyada)-İsmayılın (Quranda) və sonradan İsa – Allahın oğlunun-nümunəsində öz övladları, sonradan heyvanların qurban verilməsi zamanında da (həm yəhudilərdə, həm xristianlarda, həm də müsəlmanlarda) belədir. Bədii ədəbiyyatda qurbanlıq obrazı oxşarın obrazına transformasiya edilərək, mahiyyətə qurbanvermə prinsipinin “birinin digəri üçün qurban verilməsi” kimi əks olunur, həm də ikisindən daha yaxşı və günahsız olanı qurban verilir. Məsələn, M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestində şah onun oxşarı ilə (Yusif Sərracla) əvəz edilir” [9, 64].*

Rəhilə Qeybullayevanın öz məqaləsində qeyd etdiyi başqasını qurbanvermə motivi təhlil üçün seçdiyimiz İsa Hüseynovun “Dan ulduzu” əsərində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, əsərin əsas qəhrəmanı Sarı var-dövlət, vəzifə əldə etmək üçün öz sevgisini qurban verir. Sarının özü uğrunda qurban verdiyi insan məhz onun sevdiyi Zöhrə idi.

Ramiz Rövsənin “Canavar ovu” əsəri süjetli poemadır. Bu əsərə müraciət etmə səbəbimiz poemanın arzu və qorxu hissini maraqlı bir aspektini üzə çıxarır. Belə ki, arzu heç də hər zaman insanın gözəl hissləri ilə bağlı deyil, arzu həm də insanın sosial cəmiyyətdə nəyəyə nail olmağı, yəni daxili hisslərdən başqa nələrisə istəyir. Bu istək tərbiyə ilə nizamlanan etiklə toqquşur. Məsələn, nəyəyə nail olmaq üçün, öz istəyinə çatmaq üçün insan kimisə devirməyi, tapdalayıb keçməyi özünə rəva bilərmə? Variantlardan biri arzu ilə toqquşan hiss arzuya çatmamaq qorxusu ilə kiməsə xainlik etməkdir, öz istəyinə çatmaq üçün kimisə, nəyisə qurban verməkdir. Qurban

sadəcə dini ayin deyil, kiminsə hansısa məqamda qurban getməsidir.

Dinlərdə öz istəyinə çatmaq üçün başqasını qurban vermək daha əvvəlki mədəniyyət qatlarında öz istəyinə çatmaq üçün kimisə qurban vermək ilə bağlı mövcud rəvayətlər, motif dinlərdə də freymləşir. Məsələn, ilk monoteistik din sayılan iudaizm dinində insan qurbanı heyvan qurbanı (İbrahim peyğəmbərin oğunun quzu ilə əvəzlənməsi motivi) ilə əvəz olunur: *“Tövhidə qurbanlıq obyektini (insan və ya heyvan) dilemması heyvanların insanların yerinə qoyulması ilə həll edilirdi. Qurbanın başqa bir mövzusu İbrahimin Allahla olan imanını sınaq etmək üçün oğlu İshaqı (Quranda İsmail) qurban verməli olmasıdır. İbrahimin oğlu İshaq Allahla qurban olaraq gətirildi, lakin onun yerinə quzu qoyuldu - Akedah və ya Bağlama kimi tanınan bir ənənə”* [4].

“İslamda qoç kəsmə ritualı qurban kəsmə ideyasının vizuallaşdırılmasıdır, onun mahiyyəti Quran mövzusunda gedib çıxır” [10]. Tövhidin müqəddəs kitablarındakı başqa bir qurban obrazı bəşəriyyətin günahlarını təmizləmək üçün qurban kəsilən və eyni zamanda Allahın Quzusu olan İsanın obrazıdır: *“Ertəsi gün o, İsanın ona tərəf gəldiyini gördü və dedi: “Budur, dünyanın günahını götürən Allahın Quzusu!”* [14].

Ramiz Rövşənin *“Canavar ovu”* əsərində qurban motivinin məişət müstəvisində yerinə yetirilməsi idi ki, Əjdər kişi övladının sağlması üçün quzunu qurban deyir. Əsərdə həm də təbiətdə yem üçün qoyun-quzunu parçalayıb yeyən canavar da təqdim edib. Qurd-canavar-**yalquzaq** türk mifologiyasında müsbət simvol olsa da [2, 112], bu əsərdə yazıçı yalquzağı həm simvol olaraq, həm də məişət fonunda – təbiətdə yem üçün qoyun-quzunu parçalayıb yeyən vəhşi heyvan kimi təqdim edib. Yalquzağın quzunu yeməsi, onun təbiəti ilə bağlıdır ki, təbiətdə yaşamaq naminə güclü zəif parçalayıb yeyir. Canavar da bu kateqoriyadandır. Amma insan heyvandan fərqli olaraq hansısa hərəkəti düşünərək edir. İnsan qoyun-quzunu böyüdür, qulluq edir ki, gündəlik həyatda yesin, üstəlik öz arzu-istəyinin yerinə yetməsinə görə özündən zəif olan quzunu sakral/dini qayda kimi interpretasiya edərək qurban verir. Bu baxımdan qoyun-quzunu qurban gətirən insan motivi paraleli əsərin arxa fonu kimi görünə bilər.

“Canavar ovu” poemasında R.Rövşən *“yalquzaq”* və *“ölüm”* sözlərini əsər boyu qoşa işlədir. Əsərin ilk sətirlərində *“yalquzaq”* oxucuya sadəcə heyvan təsiri bağışlasa da, sonradan aydın olur ki, yazıçı yalquzağı əsərə sadəcə heyvan olaraq əlavə etməmiş, onun vasitəsi ilə daha dərin məna qatları yaratmağa çalışmışdır. Yalquzaq insanların ölüm qorxusunu əks etdirən vasitə, simvolu funksiyasını daşıyır. Sonunda qəbiristanlıq səhnəsi ilə hər kəsin sonunun ora olacağına işarə etmişdir. Lakin insan, ölüm qorxusu olsa belə, canavara, yemək xətrinə kimisə parçalayan vəhşiyyə çevrilməli deyil:

Bir tale, bir bəxt var hərədən ötrü,
Bəxtin də oyanan, yatan vaxtı var.

Yoxsa ayrı vaxt var hərədən ötrü;

Canavar vaxtı var, adam vaxtı var?! [11, 167]

Son misra ilə yazıçı hər insanın “yaxşı və pis” xüsusiyyətlərinin olmasının, amma bu xüsusiyyətlərin zamanla yaşanan həyatdan asılı olaraq özünü bürüzə verdiyini aydın ifadə etmişdir. Arzu və qorxu hissənin balansı, tənzimlənməsi insanın yaşadığı, onun həyatda mübarizələri və ya geriyyə çəkilməsi nəticəsində ortaya çıxır. Bəzən insan yaşadığı çətinliklərdən dolayı həyat onu daha da sərtləşdirir, həyatdan aldığı zərbələrin nəticəsində hansısa addımları atmağa çəkinir, qorxur və kənardakılara “pis insan” təsiri bağışlayır.

Tanrı hər quzuya bir qurd göndərib,

Hər qurdun bir quzu, haqq-hesab budu.

Bu cığal dünyada min ildən bəri,

Bəlkə də ən düzgün haqq-hesab budu [11, 168].

Fikrimizcə, yazıçı bu sətirlərdə “Qurban vermə” ayininə toxunmağa çalışmaq fikrini ifadə etmək istəmişdir ki, həyatda edilən yanlışlıqların, pisləklərin əvəzi mütləq bumeranq effekti kimi geri dönür. Müəllif vurğulayır ki, bəzən qarşıdakı insan zəif, qorxaq ola bilər, amma zamanı gəldiyində Allah onun haqq-hesabını güclü birinin əli ilə alır. Beləliklə, əsərdəki “Hər qurda bir quzu, haqq-hesab budu” ifadəsi “Dinsizin öhdəsindən imansız gələr” atalar sözünü də xatırladır.

Burada Əjdər kişi övladının yaşaması üçün Allah yolunda qurban deyir, amma Allah onun qurbanını qəbul etsə də, o buna əməl etmir. Yazıçı yalquzağın vasitəsilə onun övladını yenidən ölüm-dirim mübarizəsinə məruz qoyur, amma Allah sadəcə qurbanı onların əlindən alır. Burada İbrahim Peyğəmbərin oğlu İsmayıl ilə bağlı rəvayət yada düşür: *“Allaha qəlbən yaxın və sadıq olduğunu sübut etmək istəyən İbrahim Peyğəmbər oğlu İsmayılı qurban kəsməyə hazır idi. Lakin uca Allah bunu öz elçisinin rəva bilmədi və qurbanlıq üçün ona bir qoç göndərdi”* [10].

Sonda Yalquzağın insanlardan qaçaraq qəbiristanlığa sığınması ilə həyatın sonunun ora olduğunu göstərməklə fikrini aşağıdakı sətirlərlə ifadə etməyə çalışmış, hər kəsin etdiyi pisləkləri və yaxşılıqları özü ilə o dünyaya aparacağına işarə etmişdir.

Beləcə, dərs alım - bir sevgi dərəsi,

Unudum pisləyi, yamanlığı da.

Xış-xış xışıldasın, tel-tel cücərsin,

İçimin qupquru samanlığı da [11, 181-182].

Dünyanın öz mizan-tərəzisi olmasını xatırlatmaqla, müəllif eyni zamanda insanları pis əməllərdən çəkinməyi, içində xoş hissələri “cücərtməyə” səsləyir.

Tədqiqat üçün seçdiyimiz əsərdə qurbanvermə motivi atanın öz övladını düşər olduğu xəstəlikdən qurtarmaq üçün quzunu qurban etməsi ilə bağlıdır ki, burada da insan sağlamlığı uğrunda günahsız heyvan qurban gedir.

Nəticə. Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, tədqiqat üçün seçdiyimiz hər iki əsərdə arzu və qorxu modeli xəbislik hissi ilə qarşılaşdırılır. Beləliklə, hər bir bədii mətn müəyyən dərəcədə arzu/istəklə bağlıdır ki, bu hiss insanda motivasiyanın yaranmasına səbəb olur. Motivasiya təkcə insanın özündən asılı deyil, bəzən xarici amillər buna təkan olur və ya motivasiyanın məhvinə gətirib çıxarır. Arzu və qorxu hissi insanı həyatı boyu bütün atdığı addımlarda izləyir və xeyrinə təsir etməklə yanaşı, bəzən də zərərinə səbəb olur. Arzu hissi hər zaman gözəlliklərlə bağlı olmayıb, mənfilikləri də özündə ehtiva edə bilər. Bu mənfi dilemmalardan biri də insanların öz arzularının həyata keçməsi, özünün və ya sevdiklərinin həyatları, sağlamlıqları naminə başqasını, ən yaxşı halda qoyun-quzunu qurban verməsidir: qurbanvermə ilk əvvəllər insanla bağlı olmuş, sonradan insan heyvanla əvəz edilmişdir. Ənənə fiziki qurban motivi olsa da, insan digər insanı mənəvi qurban etməməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bennett A. Royle N. An Introduction to Literature, Criticism and Theory. – Harlow: Pearson Longman, 2009. – 361 p.
2. Beydili C. Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük. – Ankara: Yurt Kitab Yayın, 2005. – 637 s.
3. Cəfərov M. “Dan ulduzu” povesti. // “Azərbaycan” jurnalı. - 1954. №11.
4. Genesis 22/Hebrew/English. (7-15).
Web. <http://www.mechon-mamre.org/p/pt/pt0122.htm#8>
5. Hüqo V. Paris Notr-Dam kilsəsi. - Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 488 s.
6. Hüseynov M. Janr, zaman və ədəbi qəhrəman: İsa Hüseynovun hekayələri. - Bakı: Elm və təhsil, 2012. – 155 s.
7. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə. II cild. - Bakı: Avrasiya press, 2009. – 432 s.
8. Geybullayeva R.. Sacrifice и его культурологические напластования // Materials of the Baku International Humanitarian Forum. 4-5 October 2012. – Baku: Qərb-Şərq, - 2013. -p. 511-517.
9. Гейбуллаева Р. Звездный персонаж Шах Аббас, жертвоприношение и звездные метаморфозы в повести «Обманутые звезды» М.Ф. Ахундова // Tbilisi: Sjiani, 2014 Annual Scholarly Journal of Literary Theory and Comparative Culture. pp. 61-74 .
<http://www.sjani.ge/sjani-15.html>
10. Quran, Surə 37:99–109. <https://quran.az/37/102?t=4>
11. Rövşən R. Nəfəs. Kitablar kitabı (şeyr, nəsr, esse). - Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2017. – 728 s.
12. Saleh F., Mahmoud M. How Do Fear and Desire for Acceptance Influence Human Behavior? <https://prezi.com/ghv46myieh03/how-do-fear-and-desire-for-acceptance-influence-human-behavi/>.
13. Seshadri N. The nature of fear. It’s relationship to actions and desires.
<https://mindandsoul.space/home/2019/10/29/the-nature-of-fear-its-relationship-to-actions-and-desires>
14. The Gospel of John, Chapter 1(verse 29) // English Standard Version, Web, <http://www.biblegateway.com>
15. Мифы народов мира (Эдитор С.А. Токарев) // - Москва: Советская энциклопедия, 1980. Т. 1.- с.35-36.

ДИЛЕММА ЖЕЛАНИЕ И СТРАХ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Малака А.РАДЖАБОВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется проблема модели желания/страха с включением фактора зависти на примере повестей Исы Гусейнова «Утренняя звезда» и страха/зла в поэме Рамиза Ровшана «Охота на волков». Чтобы определить положительные и отрицательные стороны мотива желания и страха, данное исследование выявляет характеры с точки зрения их поступков для достижения своих сокровенных мечтаний. Это стало причиной обращения к мотиву жертвоприношения применительно к обоим рассказам в контексте указанной дилеммы. Если в «Утренней звезде» главный герой Сары жертвует своим желанием-любовью – девушкой по имени Зохра из-за своих страхов, то в поэме «Охота на волков» ситуация несколько иная, где отец ради здоровья жертвует ягненком, чтобы спасти своего ребенка, таким способом преодолевает свой страх. Баланс и регуляция между чувствами желание/страх возникает в результате прошлого опыта переживаний человека, его прошлых побед и поражений; нарушение этого баланса приводит к трагедии. На основе двух текстов азербайджанской литературы предлагаемое исследование пытается понять проблемы окружающих нас людей в выборе между мечтой и отступлением, основываясь с предыдущим жизненным опытом человека.

Ключевые слова: Иса Гусейнов, «Утренняя звезда», Рамиз Ровшан, «Охота на волков», желание, страх, злоба, трагедия

THE DESIRE AND FEAR DILEMMA IN LITERARY FICTION

Malaka A.RAJABOVA

SUMMARY

This paper examines the problem of the desire/fear model with the inclusion of malevolence in Isa Huseynov's story "The Morning Star" and fear/evil in Ramiz Rovshan's poem "The Wolf Hunt". In order to determine the positive and negative aspects of the motive of desire and fear, this investigation reveals the characters to achieve their inner dreams. This prompted me to apply the sacrifice motive with regard to both stories. If in "The Morning Star" "the main character Sari sacrifices his desire- love – a girl named Zohra, because of his fears, in the poem "Wolf Hunt" the situation is slightly different, where the father sacrifices his lamb for the health of his child to get over his fear. The balance and regulation between feelings of desire/fear emerge from a person's experiences, the balance, and his past struggles and retreats; digressing this balance leads to tragedy. Based on both Azerbaijani literary works suggested research tries to understand humans' dream/retreating problems and the background of a person's solutions.

Keywords: Isa Huseynov, "The Morning Star", Ramiz Rovshan, "The Wolf Hunt", desire, fear, evil, tragedy

TARİX

UOT 94 (479.24)

**ƏFQAN MÜDAXİLƏSİ DÖVRÜNDƏ (1722-1729)
KATOLİK KİLSƏSİNİN SƏFƏVİ İMPERİYASINDA
XRİSTIANLAŞDIRMA CƏHDLƏRİ**

Sevinc M.MƏLİKZADƏ*

Məqalədə XVIII əsrin I yarısında Səfəvi imperiyasının siyasi və iqtisadi vəziyyətinə nəzər salınmış, yaranmış siyasi böhranın səbəblərinə toxunulmuş, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində əfqanlar tərəfindən Səfəvi taxtının ələ keçirilməsinə əfqan müdaxiləsi dövrü kimi yanaşılmışdır. Həmçinin Səfəvi imperiyasının meydana gəldiyi dövrdən etibarən mövcud olmuş Səfəvi-Avropa münasibətlərinin yaranmasında və inkişaf etdirilməsində qərb missionerlərinin rolu tədqiq edilmişdir. Katolik missionerlərinin yerli müsəlman əhalinin xristianlaşdırılmasının qeyri-mümkün olduğunu görərək, bütün diqqətlərini imperiya ərazisindəki xristianlara yönəltməkləri göstərilmişdir. Xüsusilə burada icma şəklində yaşayan ermənilər üzərində daha çox iş aparıldığı meydana çıxır. Əsas mənbə kimi istifadə edilmiş “Karmelitlərin xronikası”nda əsasən əfqan müdaxiləsi dövründə əfqanların imperiya ərazisindəki əhaliyə münasibətinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: katolik missionerləri, Səfəvi imperiyası, əfqan müdaxiləsi, Şah II Təhmasib, xristianlıq

Giriş. Missionerlərin Səfəvi ərazisində fəaliyyəti Azərbaycan tarixşünaslığında qismən araşdırılsa da məhz əfqan müdaxiləsi dövründə missionerlərin fəaliyyəti “Karmelitlərin xronikası” əsasında ilk dəfə araşdırılır. Həmçinin Azərbaycan Səfəvi imperiyasının tənəzzülündə mühüm rol oynamış əfqan müdaxiləsi Avropa mənbələri əsasında öyrənilir.

Papalıq və Səfəvi imperiyası arasında mövcud olmuş qarşılıqlı əlaqələrin əsası hələ Şah I İsmayılın (1501-1524) dövründə qoyulmuşdu [3, 7]. Papa tərəfindən XVII əsrin əvvəllərindən etibarən təlimatlandırılaraq göndərilmiş karmelit missionerləri öz fəaliyyətlərini Səfəvi imperiyasının ərazi-

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; sc.melikzadeh@gmail.com; ORCID ID:0000-0001-8641-4156

sində XVIII əsrin sonlarına qədər davam etdirmişlər. Həmin missiyanın məqsədləri Şərqi ölkələrinin siyasi və iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq, Osmanlı dövlətinə qarşı müttəfiqlər axtarmaq, Avropa tacirlərinin ticarət üstünlüyünə nail olmaq və xristian dinini yaymaq idi [16, 12]. Lakin missionerlər İslam dininin hakim din olduğu Şərqi ölkələrində xristianlığı yaymanın “qeyri-mümkün və təhlükəli olduğunu” nəzərə alaraq yalnız “bu ölkələrdə yaşayan xristianları qorumaq və onları katolikləşdirmək” siyasəti yeridirdilər [11, 71-72]. Səfəvi imperiyasında fəaliyyət göstərən missionerlərin milli tərkibi müxtəlif olduğu kimi eyni məqsədlə gəlməklərinə baxmayaraq tabe olduqları ordenlərdə fərqli idi. XVII əsrin ortalarında burada olmuş fransız fransiskan missioneri kapuçinlər, yezuitlər, avqustinlər, karmelitlərdən olan missionerlərin sayının yerli katoliklərdən çox olduğunu göstərmişdi. Tacir - səyyah Tavernye bütün İsfahanda, ancaq beş-altı katoliki tapa bilməyin mümkün olduğunu yazırdı [15, 66].

Bu tədqiqatda Səfəvilərin ən ağır dövründə katolik kilsəsinin xristianlaşdırma cəhdləri ilk mənbələr əsasında tədqiq edilir.

Əfqan müdaxiləsi (1722-1729) dövründə Səfəvi imperiyası ərazisindəki xristian missionerləri və ermənilərin vəziyyəti. XVIII əsrin ilk rübü Səfəvi imperiyası üçün çox ağır keçdi. Dövlətin müxtəlif hissələrində baş vermiş üsyanlar tədricən genişlənməyə başladı. Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) dövründə baş vermiş üsyanlar onun zəif idarəetmə bacarığının və iqtisadi tənəzzülün bilavasitə nəticəsi idi [14, 239; 17, 226]. Belə üsyanlardan biri də Qəndəharda başlanmış əfqan üsyanı idi. Əfqanların zəifləmiş Səfəvi ordusunu məğlub etməsi nəticəsində siyasi vəziyyət ən son həddə çatdı. Zəif xarakterli Şah Sultan Hüseyn (1694-1722) hakimiyyəti əfqan müdaxiləçilərinə təhvil verməkdən başqa çarə tapmadı. Şah düşündü ki, bu onun özünü, ailəsini və ölkəni qorumaq üçün ən doğru yol hakimiyyətdən əl çəkməkdir. Lakin sonra cərəyan edən hadisələr heç də bunun doğru olmadığını göstərdi. Ölkə yeni faciə dolu tarixinə qədəm basdı, Səfəvi imperiyasında əfqan müdaxiləsi dövrü başlamış oldu (1722-1730) [19, 407]. Keçmiş şahın oğlu qaçaraq özünü II Təhmasib adı ilə Qəzvinə şah elan etsə də, əfqanların ölkədən qovulması üçün kifayət qədər qüvvəsi yox idi. Digər tərəfdən fürsətdən istifadə edən Rusiya və Osmanlı Səfəvi ərazisinin bir hissəsini işğal edərək, qızılbaşların onsuz da ağır olan vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirmişdilər [1, 57; 9, 129; 12, 340].

Belə bir çətin dövərdə avropalı missionerlər öz fəaliyyətlərini davam etdirir, imkan tapdıqca Papalığı və Avropa monarxlarını Səfəvi imperiyası ərazisində baş verən hadisələr barədə məlumatlandırır dılar. Həmçinin bu dövrdə ölkədə olan avropalı tacirlərin, diplomatların qeydə aldıkları səyahətnamələr və xatirələr dövrün tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdir. Bu mənbələrdən biri olan Karmelit missionerlərin məktub və məlumat-

larından ibarət salnamədir. Mənbədə əfqan müdaxiləsi dövründə avropalı missionerlərin üzləşdikləri çətinliklərdən geniş söhbət açılmışdır.

Siyasi hadisələrin burulğanına düşmüş ölkə ərazisində missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq avropalılar üçün həqiqətən çətin və təhlükəli idi. Lakin onlar həyatı təhlükə ilə üzləşsələr də, missiyanı yarımçıq qoymurdular. Artıq onların missiyasının vəzifələri də dəyişməkdə idi. Şərqdə Osmanlıya qarşı müttəfiq gördükləri yeganə dövlət olan Səfəvi imperiyası ölüm-dirim savaşında idi. Missionerlər heç də əfqanların hakimiyyəti ələ almasından razı görünmürdülər. Həmçinin müdaxiləçilərin Səfəvi şahlarına düşmən münasibətləri missionerlərin böyük çətinliklərlə əldə etdikləri imtiyazların ləğvi ilə nəticələnirdi. Məlumatlar bizə yeddi illik əfqan müdaxiləsi dövründə missionerlərin yeni hakimiyyətlə dil tapa bilmədiyini söyləməyə imkan verir.

Səfəvi imperiyası ərazisində fəaliyyət göstərən Avropa missionerlərinin əsas diqqət mərkəzi əvvəllər olduğu kimi yenə imperiya erməniləri idi. Başlıca səbəb ermənilərdən müxtəlif məqsədlərlə istifadənin daha asan olması idi. Məhz bu səbəbdən imperiyadakı ermənilərlə daha çox maraqlanırdı və onların statistik məlumatlarını qeyd edirdilər. Dövrün, demək olar ki, Avropadan gələn bütün səyyah, diplomat, tacir və missionerləri imperiyanın müxtəlif ərazilərində icma şəklində yaşayan ermənilər haqqında məlumat verirdilər. Hanveyə istinad edən Malkolm yazırdı: *“Culfa erməniləri Böyük Abbasdan çoxlu azadlıq əldə etmiş, bunun nəticəsində tərəqqi etmişdilər. Həmçinin icazə verilmişdi ki, onlar öz millətlərindən kələntər, məhkəmədə yüksək cərgədə duran baş hakim təyin edə bilsinlər. O, zəhmətsevər təcirlərə şah xəzinəsindən böyük məbləğdə borc vermişdi ki, bu onlara geniş ticarət imkanı verirdi. Onları ədalətsizlikdən qorumaq üçün qisas hüququ da vermişdi. Şahın liberal siyasəti sonda gözlədiyi ilə nəticələndi. Bu koloniya ilə bağlı nikbin ümidləri çiçəkləndi. Lakin Şah Hüseynin hakimiyyətə gəlişi ilə onların vəziyyətində böyük dəyişikliklər baş verdi. Bu rəhmdil şahzadə heç bir təbəqəni qoruya bilmədi. Onların qisas hüququ da ləğv edildi. Hətta qanun qəbul edildi ki, xristianı öldürən müsəlmana ölüm cəzası verilməməli, yalnız mərhumun ailəsinə müəyyən məbləğ pul ödənməli idi”* [13, 627-628]. Hətta Culfada Şah I Abbasın (1587-1629) himayəsi ilə erməni kilsənin tikilməsi haqqında məlumata avropalı müəlliflərin əsərlərində rast gəlmək olar. Kurzon Culfada 1705-ci ildə katolik ermənilər üçün yeni bir kilsənin tikilməsindən yazır. Baxmayaraq ki, katolik ermənilərinin sayı 60 ailə göstərilir. Həmçinin bu ermənilərin Hindistandan gəldiyini yazırdı [6, 54-55]. Kurzonun yazdıqları yuxarıdakı fikri bir qədər şübhə altına alır. Demək, Şah Sultan Hüseynin dövründə də xristianlara münasibət mənfi deyildi. Ümumiyyətlə, imperiyadakı xristianlar barəsindəki narahatlıq bütün qərb müəlliflərinin əsərlərində əksini tapmışdır [7, 264]. Səfəvilərin son

dövründə imperiyadakı xristianların vəziyyətinin pisləşməsinə Seyvori də təsdiq edir [18, 251]. Səfəvi imperiyasının tənəzzülü ilə ermənilər həm ticarət, həm də dini məsələlərdə imtiyazlarını və mövqelərini itirmiş hesab edildilər [10, 14]. Lakin Avropa missionerlərinin ermənilərin məzhəbini dəyişməklə onları “qorumaq” istəyi heç də ermənilər tərəfindən xoş qarşılanmırdı. Onlar missionerlərin katolikləşdirmə siyasətinə qarşı mübarizə aparmış, çox az hissəsi isə missionerlərin gətirdiyi məzhəbi qəbul etmişdi.

Xronikadakı məlumatları ardıcıl olaraq izləyərkən görürük ki, Səfəvi imperiyasında baş verən bütün siyasi və iqtisadi hadisələr və hakimiyyət dəyişikliyi missionerlərin fəaliyyətinə birbaşa təsir edirdi. İlk dövrdə Şah I Abbasdan və onun xələflərindən imtiyazlar alan katoliklər XVIII əsrdə imperiyada baş verən siyasi hadisələrlə əlaqədar bir müddət diqqətdən kənar qalmışdılar. Yazılarından açıq-aşkar türklərə qarşı heç də xoş olmayan münasibət özünü büruzə verir ki, bəlkə də bu səbəbdən onlar Səfəvi şahlarının və Azərbaycan əhalisinin türklüyü məsələsindən yan keçir, ölkənin adını Persiya adlandırırdılar.

Xronikada əfqan işğalından sonra ölkədə yaşayan xalqların dərəcələri haqqında məlumat öz əksini tapmışdır. Məlumatda birinci dərəcəyə əfqanlar təyin edilmişdir. İkinci ermənilər, üçüncü dağıstanlılar hansı ki, Mir Mahmud sünni olduqlarına görə yüz min dağıstanlı İsfahan və onun ətrafında yerləşdirmişdi. Dördüncü dərəcə gəbrlər (atəşpərəstlər), altıncı yəhudilər, yeddinci təbəqə digər altı xalq tərəfindən qul kimi qəbul edilən farslar göstərilir. Əmr olunmuşdu ki, bu fərman Culfada nəşr olunsun. Ermənilər arasında olan bütün çəkişmələr öz millətlərinin hakimləri tərəfindən mühakimə olunsun. Hər hansı başqa hakimə müraciət edənlər cərimələnsin [5, 588-589]. Gördüyümüz kimi məlumatda natamamlıq var. Əvvəla, beşinci təbəqə haqqında məlumat verilmir. Həmçinin ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynayan türklərin adı çəkilmir. Halbuki xronikada ölkənin əsas dilinin türk dilinin olmasına bir neçə yerdə toxunulmuşdur. Əsas məsələ isə ermənilərin sayının dəfələrlə digər xalqlardan az olmaları, həmçinin dini amilə görə onların imperiyada ikinci olması qeyri-mümkün idi. Lakin sonrakı məktubda ermənilərin əfqanların onlara nəzakətindən və xeyirxahlığından yararlanaraq katoliklərə zülm etməyə başladıkları qeyd edilmişdir [5, 589].

Əhalinin əfqanlar tərəfindən təbəqələrə bölünməsi məsələsi bir az fərqli şəkildə Kruşinskidə yer almışdır: *“Birinci təbəqə bütün tayfaların ən alisi və üstünü əfqanlar; ikinci sünnilərdən ibarət olan dərgzin (Dağıstan-S.M.) camaatı; 3. Ermənilər və xristianlar; 4. Hindli multanılar; 5. Atəşpərəstlər; 6. yəhudilər; 7. Alçaq, həqir və mənsəbsiz tayfalar olan rafəzilər (qızılbaşlar)”* [2, 74]. Bu məlumat isə xronikada verilən məlumatdan daha həqiqətə uyğun görünür. Göründüyü kimi, xronikada ermənilər ikinci göstərilir. Halbuki imperiyada ermənilərdən başqa xristian gürcülər, çərkəzlər,

albanların nəsilləri və avropadan gələnələr də var idi. Əfqanların qızılbaşları sonuncu hesab etmələri sırf məzhəb ayrılığı ilə əlaqədar idi.

On yeddi sentyabr 1727-ci il tarixli məktubda missioner əfqanların dövründə ermənilərin vəziyyətinin daha yaxşı olduğunu, Səfəvi dövrü ilə müqayisədə isə öz vəziyyətlərinin yaxşı olmadığından gileyənir: *“Biz əvvəlki azadlığımızdan razıyıq. Keçmiş Şah Sultan Hüseyinin dövründə bütün katoliklər üzərində hüququmuz var idi: amma indi ermənilərə çox yaxşı davranan bu günki hakimiyyətin zamanında erməni katoliklər üzərində heç bir mühakimə hüququmuz yoxdur. Bu həqiqətdir ki, şahın yeni katoliklər üçün verdiyi rəqam (fərman) artıq hazırlanmışdır. Amma şah səfərə tələsdiyindən fərman verilmədi”* [5, 589]. Bu məlumat bizə əsas verir ki, imperiya erməniləri sakinləri olduğu dövlətə qarşı nə qədər etibarsız idilər. Demək olar ki, əfqan işğalı dövründə vəziyyəti nisbətən yaxşı olanlardan idilər.

İki ay sonra isə yepiskop Barnabas ermənilərlə yaşadıkları qarşıdurma, onların hiylə yolu ilə əfqanlardan aldıkları üstünlüklər və bu zaman yaşadıkları çətinliklər barədə məlumat verir: *“Nəhayət, ermənilər ürəklərində saxladıkları istəklərini aşkara çıxardılar. Artıq bir qədər keçmiş, bu və digər şəxsləri əzməklə, təhdidlərlə həbs etdirməyə başladılar.... Amma mən və başqa missioner atalar laqeydliyə davam etdik və dözdük. Çünki biz bildik ki, burada ədalət bərqərar olacaq. Onlar hökmdarın xüsusi qorunması hesabına zülmü davam etdirdilər və missiya tamamilə məhv oldu. Biz onlara evlilik, xaç suyu, dəfn və b. tərk etdiklərinə davam etməyə icazə verdik.... Biz missionerlərin yoxsulluğundan istifadə edib, bizi qoruma və maliyyə dəstəyindən məhrum edən təfriqəçilər sülh hakimi olaraq seçdikləri Molla ilə birlikdə hamımızı franklar və ermənilər kimi təqdim etdilər. Hər birimiz öz işimizi irəli sürdük. Keçmiş şahlardan aldığımız şah icazələrini təkrar göstərdik. Baxmayaraq ki, bizim rəqam (fərman) çox aydın idi. Bütün öhdəliklərimizi yerinə yetirməmiş və hər hansı bir millətə mənsub insanların kilsələrimizə gəlməsi üçün geniş imkanlar ortaya qoyurdu, ancaq buna baxmayaraq, ermənilərin arqumentləri qalib gəldi və hakim onların xeyrinə qərar çıxardı. Artıq onlar kilsələrimizə gəlməyə bilər, biz onları öyrədə və onlar arasında təbliğat apara bilmərik. Buna baxmayaraq, biz iddianın nə qədər ədalətsiz olduğunu sübut etməyə çalışdıq. Lakin hökm aydın şəkildə bildirildi və təsdiq edildi. Təsəvvür edə bilərsiniz bunu ermənilər necə təntənə və sevinclə qeyd etdilər. Tam əksinə bizimkilər necə həqarət və çaşqınlıq içərisində oldular”* [5, 589]. Məlumatdan görünür ki, ermənilər hakim dairələrə müxtəlif yollar taparaq öz xeyirlərinə qərar çıxartdıra da bilirdilər. Bu isə onları katolikləşdirməyə çalışan missionerləri məyus edirdi. Həmçinin əfqan şahları keçmiş Səfəvi şahlarının fərmanlarına qarşı laqeyd idilər. Bundan əlavə əfqan şahına və hakim dairələrinə lazım olan vəsaiti yalnız varlı erməni tacirlərindən ala bilirdilər. Ona görə də avropalı missionerlərin nə

dərəcədə haqlı olub olmadıqları onların maraq dairəsində deyildi. Ermənilər isə hiyləgər olduqlarına görə zamana uyğun manevr etməyi yaxşı bacarırdılar. “*O zaman Şariman hakimin qarşısına ermənilərin təqdim etdiklərindən daha səmimi və daha mahir bir açıqlama və vəsatət qoymaqla işi sona yetirdi və qərarı bizim lehimizə daha aydın şəkildə dəyişdirdi. İzah etdi ki, tarixən əfqanların gəlişinə qədər katolik ermənilərin kilsələrimizə və məktəblərimizə ailələri ilə birgə gəlmək azadlıqları var idi. Bu dəyişiklik və açıqlama xəbərində ermənilər çox məyus oldular. Hakimlərin qərarını ləğv etmək üçün həm hakimlərə, həm də şah məmurlarına necə ustalılıqla özlərini təqdim etdiklərini təsvir etmək mümkün deyil. Amma hamısı boşuna getdi. Bizim azadlığımız əvvəllər olduğu kimi qaldı və katolik erməniləri, onların ailələləri üzərində mühakimə hüququmuz bərpa edildi. Amma biz əfqanların zamanında katolik olanlar üzərində imtiyaz sahibi deyilik. Bütün bunlara baxmayaraq, İsanın lütfü və müqəddəs Məryəm ananın qoruması sayəsində əvvəlki rəqəmlərin və icazələrin çox keçmədən yenidən qüvvəyə minməsinə ümid edilir [5, 589]. Mənbədən məlum olur ki, missionerlər çətinliklə qərarın dəyişilməsinə nail olsalar da Səfəvi dövrü imtiyazlarını hələ tam bərpa edə bilməmişdilər. “Lazım olan pul ən azı 150 sequins (Venesiya qızılı - S.M.) idi. Şariman və qardaşı Kount David baxmayaraq ki, artıq 800 sequins xərcləmişdilər və İsa Məsihə mükəmməl bir qurban vermək üçün bu məbləği də sərf etməyə qərarlıdılar. Bu cənablar olmasaydı missiyamız artıq məhv olardı. Yepiskopun mühakimə haqqını qəsb etdiyimi bəhanə edərək, yuxarıda göstərilən keşişi təyin etmək ittihamını mənə qarşı irəli sürərək və hakim qarşısına gəndə onlar hamımızı tələyə saldılar. Lehinə hökm aldıqdan sonra etdikləri ilk şey Şarimanın kilsəsinin iki keşişinin Culfanın ictimai meydanına aparılması və pis rəftar edilməsi idi. Növbəti gün onlar müqəddəsləri murdarlamaq üçün Şarimanın kilsəsinə daxil oldular. Onlar çalışırdılar bizim kilsəmizdə də bunu etsinlər. Beləliklə, Uca zat, siz bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu görün” [5, 589-590]. Sonrakı məlumatdan aydın olur ki, avropalı katoliklər öz missiyalarını yerinə yetirməkdə inadçı idilər. Nəhayət, Səfəvi şahlarından aldıkları imtiyazları qismən bərpa etmiş, əfqanlardan öncə məzhəbini dəyişən ermənilər üzərlərində hüquqlarını bərpa etmişlər. Ermənilər isə öz mənfur əməllərindən çəkinməmiş, hətta katolik kilsəsinə murdarlamaq kimi ən pis işi də həyata keçirmişdilər.*

Bununla yanaşı, Hanvey öz məlumatlarında Avropa missionerlərinin əfqan hökumətindən imtiyazlar, İsfahanda və Culfada öz dinlərinə azad ibadət hüququ aldıklarını qeyd edirdi [8, 151].

Altı oktyabr 1728-ci il tarixli məktubda yepiskop Fedeli türklərin əlində olan Həmədan şəhərindəki vəziyyət haqqında məlumat verərkən bir daha erməni ikiüzlüyünü göstərir: “*Aclıqdır. Culfa şəhəri məhv olmaqdadır. Ermənilər üzərlərində ədalətin ağır əlini hiss etməyə başlayırlar. Həmədanda*

təfriqəçi ermənilər şəhərin yeni sahibi - türklərdən taktik kimi istifadə etdilər” [5, 590]. Məlum olur ki, ermənilər yaşadıkları şəhərin kimin əlində olub olmamasından asılı olmayaraq hər kəsdən öz məqsədləri üçün istifadə etməyi bacarırdılar.

İyirmi beş fevral 1726-cı il tarixli məktubda isə Bağdaddan roman katoliki Cozef Meri yazırdı: *“Mən Həmədanda bacardıqca cəld hərəkət edərək kitabxanamız üçün 400 kitabı pul ödəmədən qaytardım. Evi bacardığım qədər qaydasına saldım. Sonra 3-cü dəfə bura gəldim. Həmədandakı azğınlar (ermənilər – S.M.) bizi şəhərdən çıxarmaq üçün türklərlə birlikdə çalışdılar. Belə ki, mən üç dəfə Konstantinopoldakı (İstanbul - S.M.) Fransa səfirinə bu iş haqqında da yazdım amma hələ cavab ala bilmirəm. Mən özüm Konstantinopola gedəcəyəm çünki burada gecikmək təhlükəlidir” [5, 590]. Həmin ilin dekabrında isə Hələbə gələn missioner məlumat verir: “Mən Konstantinopola Həmədandakı evimizə getməyə icazə almaq üçün gəldim. Onsuz da evin məhv olma təhlükəsi vardır. Çünki azğınlar artıq bizi şəhərdən çıxarmaq üçün Paşanı bizə qarşı çevirməyə çalışırlar. Lakin onlar bunu hələ əldə edə bilməmişdilər. Amma bunu haçansa edəcəklər” [5, 591]. Göründüyü kimi, ölkədəki qarışıqlıqdan istifadə edən ermənilər öz dindeşlərinə olmazın əziyyətini edirdilər.*

Üç ildən sonra isə həmin katolik yenə Bağdaddan yazırdı: *“Azğınlar (ermənilər - S.M.) Həmədandadırlar. Uca Zat, mən sizə yazıram, onlar bizi mərhum yepiskopun evinə icazəsiz girməkdə günahlandırıdılar və yepiskopun varisi olmadığından onun malının xəzinəyə aid olduğunu iddia edərək, bizi o şəhərdən çıxarmağa çalışdılar. İlahi tərəfindən tədbir baş verdi ki, hökumət onların tərəfində olmadı, təsdiqlədi ki, ev bizimdir və hüquqi tərəfdən bizimki elan olundu. Kiməsə bizi incitməyə cəsarət etmək qadağan olundu. Bu türklər arasında yenilikdir, amma tanrı hər şeyin üzərindədir. Sözün düzü Fransanın səfiri də əlindən gələni etmişdi” [5, 591]. Yazılanlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ermənilərin çoxu katolikleşmək istəmir, lakin papa öz məqsədində inadlı idi. Avropalı missionerlər böyük çətinliklərlə və əzmlə öz missiyalarını davam etdirirdilər. Bu məlumatlar erməni xislətini açmaq üçün də qiymətlidir. Hal-hazırda da erməniləri qorumaq bütün xristianların başlıca “vəzifəsi” olsa da, onlar heç də bu yaxşılığı anlamır, hər zaman xudbin niyyətlərini bürüzə verirlər.*

Nəticə. Mənbədə yer almış müxtəlif missionerlərin məlumatlarına əsasən əfqan müdaxiləsi dövrünün sonuna qədər onların üzləşdikləri çətinliklər və imperiyada baş verən siyasi hadisələr haqqında biliklər əldə etmək mümkündür. Gördüyümüz kimi missionerlər öz fəaliyyətlərini əfqan müdaxiləçilərinin Səfəvi imperiyasında hakimliyi dövründə də davam etdirmiş, lakin bu dövr heç də onlar üçün yaxşı dövr olmamışdır. İmperiyanın bütün xalqları kimi xristianlar da mövcud gərgin iqtisadi və siyasi vəziyyətdən əziyyət

çəkmişlər. Həmçinin katoliklərin Səfəvi şahları tərəfindən verilmiş bir sıra imtiyazları əlindən alınmışdır. Mənbədən verilən məlumatların təhlili göstərir ki, missionerlər bu çətin dövrdə də qriqorian ermənilərini katolikləşdirmək niyyətlərindən əl çəkməmiş və bu cəhd ermənilər tərəfindən isə heç də yaxşı qarşılanmamışdır. Bütün bunlar bəzən ermənilərlə missionerlər arasında toqquşmalara gətirib çıxarmışdır. Ermənilərin isə hakim dairələrlə sıx əlaqələri katolik missionerlərinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdı. Lakin uzun mücadilədən sonra missionerlər bir sıra imtiyazlarını geri qaytarsalar da, bunun onları qane etmədiyini görürük. Həmçinin əfqan müdaxiləsi dövründə əfqanlar tərəfindən əhalinin təbəqələrə bölündüyü haqqında məlumatlara rast gəlirik. Bu isə onu göstərir ki, həmin dövrdə imperiyada aparıcı rola malik olmuş türk qızılbaş şiələrin vəziyyəti heç də yaxşı deyildi, əfqan şahının, hətta qeyri-müsəlmanlara münasibəti yerli türklərə olan münasibətindən daha yaxşı olmuşdur. Eyni zamanda, imperiyanın müəyyən hissəsinin Osmanlı türklərinin əlində olması da missionerlərin vəziyyətini ağırlaşdırmışdı. Bu, onları bir çox iqtisadi problemlərlə də üz-üzə qoymuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakıxanov A.A. Gülüstani–İrəm. - Bakı: Minarə, 2000. - 224 s.
2. Kruşinski Y.T. Xristian səyyahın tarixi (Farscadan tərcümə Ş. Fərzəliyev). -Bakı: Azər nəşr, 1993. - 105 s.
3. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Venesiya və Papalıqla münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında // - Bakı: Geo Strategiya, 2015. №1 (25). - s.7-12.
4. Süleymanov M. S. Nadir şah. - Tehran: Tehran nəşr evi , 2010. - 740 s.
5. A Chronicle of Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission on the 17 th and the 18th centuries: [in 2 vol.]. - London - New York: Tauris, 2012. I v., - 720 p.
6. Curzon M.P. Persia and the Persian question: [in 2 vol.]. - London: Longman, Green and co, 1892. II v., - 653 p.
7. Forand P.G. Accounts of Western travelers concerning the role of Armenians and Georgians in 16th – century Iran // - London: The Muslim world, 1975. Vol. 65, (4). - p. p. 264-278.
8. Hanvey J. The revolution of Persia: containing the reign of Shah Sultan Hussein, with the invasion of the Afghans, and the reign of Sultan Mir Maghmod and his successor Sultan Ashreff: [in 2 vol.]. - London: Lombard street, 1753. I v., - 255 p.
9. Hanway J. The revolutions of Persia: History Nadir Kouli: [in 2 vol.]. - London: Lombard street, 1753. II v., - 321p.
10. Khanbaghi A. The Armenian enigma // - Cambridge: Cambridge journal of European studies, 2017. Vol. 1, № 1. - p.p.1-15.
11. Khezri S.A.R. İnteraction and contradiction between Carmelite missionaries and Shiite clerics in Iran during Safavid dynasty // - Oxford: Cross Mark, 2017. Vol. 3, (2). - pp. 66-75
12. Lockhart L. The fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia. - Cambridge: Cambridge University press, 1958. - 583 p.
13. Malcolm J. The history of Persia, from the earliest period to the present time: [in 2 vol.], - London: J. Murray Albemarle, 1815. I v., - 712 p.

14. Matthee R. Persia in Crisis Safavid decline and the fall of Īsfahan. – London–New-York: Tauris, 2012, - 371 p.
15. Matthee R. Safavid Īran and the Christian Missionary Experience // - Paris: Mideo-Dominican Īnstitute for oriental studies, 2020. № 35. - p.p. 65-100.
16. Matthee R. Safavid Īran through the Eyes of European // - Harvard: Harvard Library bulletin, - 2012. Vol. 23, № 1-2. Spring-summer. - p.p. 10-24.
17. Matthee R. The politics of trade in Safavid Īran silk for silver, 1600-1730. - Cambridge: Cambridge University press, 1999. - 290 p.
18. Savory R. Īran under the Safavids. - Cambridge : Cambridge University press, 1980. - 273 p.
19. The Cambridge History of Īran. The Timurud and Safavid periods: [Īn 7 vol.]. - Cambridge: Cambridge University press, 1986. VI v., - 1086 p.

**ВО ВРЕМЯ АФГАНСКОГО ВТОРЖЕНИЯ (1722 – 1729 ГГ.)
ПОПЫТКИ КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ ХРИСТИАНИЗИРОВАТЬ
ИМПЕРИЮ СЕФЕВИДОВ**

Севиндж М.МЕЛИКЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривалось политическое и экономическое положение Сефевидского империи в первой половине XVIII века, были затронуты причины возникшего политического кризиса, к захвату афганцами Сефевидского престола в результате ослабления центральной власти продемонстрирован подход как к периоду афганской интервенции. Также была изучена роль западных миссионеров в возникновении и развитии Сефевидско-европейских отношений, существовавших с момента образования Сефевидского империи. Было показано, что католические миссионеры, видя невозможность христианизации местного мусульманского населения, сосредоточили все свое внимание на христианах, проживающих на территории империи. В частности, обнаруживается то, что здесь больше работы проводилось над армянами, живущими в виде общины. В "Хронике Кармелитов", использованной в качестве основного источника, в основном были затронуты отношения афганцев к населению на территории империи в период афганской интервенции.

Ключевые слова: Католические миссионеры, империя Сефевидов, афганская интервенция, Шах Тахмасиб II, христианство

CHRISTIANIZATION ATTEMPTS IN THE SAFAVID EMPIRE OF THE CATHOLIC CHURCH DURING THE AFGHAN INTERFERENCE (1722-1729)

Sevinj M.MALIKZADEH

SUMMARY

In the article, the political and economic situation of the Safavid empire in the first half of the 18th century was reviewed, the causes of the political crisis were touched upon, and the seizure of the Safavid throne by the Afghans as a result of weakening of the central authority was treated as a period of Afghan intervention. Also, the role of western missionaries in the creation and development of Safavid - European relations, which existed since the emergence of the Safavid empire, was studied. It is shown that the Catholic missionaries focused all their attention on the Christians in the empire territory, seeing that it was impossible to Christianize the local Muslim population. In particular, it appears that more work is being done on Armenians living here as a community. In the “Chronicle of the Carmelites”, which was used as the main source, the attitude of the Afghans towards the population in the imperial territory during the period of the Afghan intervention was also touched upon.

Keywords: Catholic missionaries, Safavid empire, Afghan intervention, Shah Tahmasib II, Chirtianity

UOT 94 (479.24)**BAKI YARMARKALARI (XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİ)****Oksana Ə. ABBASOVA***

1922-ci il mayın 14-də Azərbaycan SSR-i iqtisadi-ticarət əlaqələrini genişləndirmək məqsədilə Bakıda yarmarka təşkil etmək haqqında qərar qəbul etdi. Yarmarka Azərbaycanın, xüsusilə qonşu respublikalarla ticarət əlaqələrinin inkişafında böyük rol oynadı. Beynəlxalq yarmarkaların Bakıda təşkilinə Rusiya böyük maraq göstərirdi. Belə ki, Rusiya İranda ənənəvi əlaqələrini bərpa etmək, onunla pozulmuş ticarət-iqtisadi əlaqələri bərpa etməklə ticarəti sabitləşdirmək məqsədi güdürdü. Azərbaycan SSR-i isə ölkədə iqtisadiyyatı canlandırmağa və ticarət əlaqələrini gücləndirməyə çalışırdı. Lakin bazar iqtisadiyyatına keçid yarmarkaların fəaliyyətinin dayandırmasına zəmin yaratmışdı.

Məqalədə, həmçinin Bakıda keçirilən beynəlxalq yarmarkalarda Avropa dövlətlərinin iştirakı məsələləri son dərəcə vacib olan tarixi faktlar kimi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan iqtisadiyyatı, xarici ticarət, daxili ticarət, Bakı yarmarkası, kooperativ ticarət

Giriş. Azərbaycanın qədim zamanlardan beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühüm rolu olmuşdur. Azərbaycanın qonşu dövlətlər və Avropa dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığı ölkədə istehsal səmərəliliyinin artırılmasına və məhsullarının keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına kömək etmişdir. Bu prosesdə XX əsrin 20-ci illərində təşkil edilən yarmarkaların mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

Birinci Bakı yarmarkası (1922) maraqla qarşılanmış, yarmarkaya Rusiyadan, Ukraynadan, Gürcüstandan, Orta Asyadan, o cümlədən İranda 4670 min manat dəyərində mal gətirilmişdi. Müttəfiq sovet respublikalarından, eləcə də İranda Bakı yarmarkasına gətirilən malların miqdarı ildən-ildə artmışdı. Bakı yarmarkalarında ən çox İran tacirləri, daha sonra Türkiyə, Türkmənistan və Əfqanıstandan gələn tacirlər üstünlük təşkil edirdi. Azərbaycan SSR İrana bir sıra ticarət imtiyazları vermişdi. Belə ki, bütün mallar İrana azad və lisenziyasız aparılırdı. Bundan əlavə, tacirlər vergi və yerli

* *Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin doktorantı; oksana.abbasova.ebdul@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0001-6979-3609*

rüsumlardan azad idi.

Bakı yarmarkası yalnız Rusiyanın ticarət-sənaye dairəsini deyil, həm də Avropa və Amerikanı maraqlandırır. İngiltərə, Hollandiya, Fransa və Almaniya mətbuatı yarmarka barədə yazırdı: “*Bakı yarmarkası Azərbaycanda vacib iqtisadi amil oldu*”[1, 97]. Əsasən, yarmarkalardan Rusiyaya malların aparılması azad idi. Azərbaycandan xarici ölkələrə aparılan mallar əsas neft və neft məhsulları idi. Avropadan ölkəyə gətirilən kofe, pendir, gübrə, dəri məmulatları, musiqi alətləri, yük maşınları, əlvan materiallar, mətbəə ləvazimatı, kənd təsərrüfatı maşınları, elektrik mühərrikləri və s. mallar əsasən sərbəst ixrac olunurdu.

Yarmarkaların beynəlxalq münasibətlərin inkişafında həlledici rolunu almışdı. Azərbaycanın qonşu və xarici dövlətlərlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdiyi bir vaxtda, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə müasir dövrün qarşılaşdığı problemləri yoluna qoymaq üçün, bazar iqtisadiyyatı qanunlarına tabe olan yarmarkaların tarixi təcrübəsindən istifadə etmək mümkündür. Bu baxımdan 20-ci illərdə təşkil edilmiş Bakı yarmarkaları barədə mövzunun tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Bakı yarmarkaları. Bakı yarmarkası ilk dəfə 1922-ci ildə Bakı Sovetinin əməkdaşlarının təşəbbüsü ilə təşkil edilərək fəaliyyətə başlamışdı. 1922-ci ildən başlayaraq, bölgədə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişafında Bakı yarmarkalarının rolu xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Azərbaycan SSR-in Bakı yarmarkasının təşkilində əsas məqsədi müharibə nəticəsində Şərqi ölkələri, Cənubi Qafqaz vilayətləri, habelə mərkəzi Rusiya ilə kəsilmiş ticarət əlaqələrini bərpa etmək və ölkənin təsərrüfat həyatını canlandırmaqdan ibarət idi.

Yarmarkanın məhz Bakıda keçirilməsi məsələsi heç də mübahisəsiz olmamışdır. Beynəlxalq əhəmiyyətli yarmarkanın Tiflisdə keçirilməsini təkid edənlər az deyildi. Məhz Nəriman Nərimanovun israrı və Bakının bu tədbir üçün daha əlverişli coğrafi mövqeyinin inkaredilməzliyi, belə mübahisələrə son qoymuşdur [2, 93]. Həqiqətən də, Bakı şəhərinin əlverişli coğrafi vəziyyəti və ticarət limanının mövcudluğu xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrini asanlaşdırırdı. Beləliklə, Bakının coğrafi vəziyyəti Cənubi Qafqaz, Rusiya, Ukrayna, Orta Asiya respublikaları ilə yanaşı, qonşu Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Buxara, Türkiyəstan və s. ölkələrin Bakı yarmarkalarında iştiraklarına daha əlverişli şərait yarada bilərdi.

Beynəlxalq yarmarkanın məhz Bakıda təşkil edilməsində Rusiyanın marağı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, bu yarmarkaların təşkilində Rusiyanın məqsədi SSRİ-nin bərpadə vəziyyətdə olan iqtisadiyyatını bərpa prosesində ittifaqın daxili rayonlarının zəruri mallarla təmin edilməsi, Yaxın Şərqi ölkələri və birinci növbədə İranla Qərbi Avropa ölkələri arasında pozulmuş ticarət-iqtisadi əlaqələri bərpa etməklə iqtisadi dividendlər əldə et-

mək olmuşdur [3, 59]. Beləliklə, Beynəlxalq yarmarkanın məhz Bakıda təşkilati təkcə onun qərb və şərq ölkələrini birləşdirən ticarət yollarının üzərində yerləşməsi, əhəmiyyətli dəniz yoluna malik olması deyil, həm də Rusiyanın mənafeyiylə də bağlı idi.

Bakı yarmarkası nəinki respublikalararası və Şərq ölkələrilə ticarət əlaqələrində mühüm rol oynamalı idi, o eləcə də Avropa bazarları ilə Cənubi Qafqaz əlaqələrinin Batum-İstanbul-Balkan yarımadası-Dunay Orta Avropa istiqamətində də genişləndirilməsinə güclü təsir göstərməli idi [2, 95].

1922-ci il sentyabrın 1-də açılması nəzərdə tutulan Birinci Bakı yarmarkası, bir sıra təşkilati çətinlikləri üzündən sentyabrın 15-də çox təntənəli şəkildə açıldı.

Bakı yarmarkasının fəaliyyətinə Zaqafqaziya Xarici Ticarət Komissarlığı (ZXTK) rəhbərlik edirdi və bu işi Bakı Soveti vasitəsilə həyata keçirirdi. Eyni zamanda yarmarkanın işlərini bilavasitə idarə edən komitə-Bakı Yarmarka Komitəsi də yaradılmışdı. Yarmarka Komitəsi sədr, müavin və 15 üzvdən ibarət idi [4, 115]. Bakı Yarmarka Komitəsinin sədri A.N.Bukreyev, müavinləri V.I.Paruşin və P.F.İlyuşkin idi. 9 nəfər komitə üzvündən isə cəmi iki nəfəri azərbaycanlı - Ali iqtisadi Şurasından A.Qulubəyov, Ali Xalq Təsərrüfat Şurasından A.Mahmudbəyov olmuşdur [2, 94]. Bakı Soveti 1922-ci ilin avqustun 21-də təşkilati işlər üçün Komitəyə 25 mlrd. rubl vəsait ayırdı [5, 1990, 18 dekabr].

Avropa mallarının Bakı yarmarkasına gətirilməsi və yarmarkadan Avropa bazarlarına malların ixracı ZXTK, Rusiya Xalq Xarici Ticarət Komissarlığı, İttifaq Şurası və Zaqafqaziya Respublikaları İttifaqının səlahiyyətində idi. Yarmarkalarda malların ixracına icazə vermək üçün Zaqafqaziya Xarici Ticarət İdarəsi və Rusiya Xalq Xarici Ticarət Komissarlığı Büro yaratdı. Avqustun 20-dən Batum və Bakı arasında yarmarka işləri üzrə xüsusi vaqonlar işə salındı. Müxtəlif firma və müəssisələrdən yarmarkaya mal gətirmək üçün Bakı yarmarka komitəsinə müraciət olundu. Bakı yarmarkasında sentyabrın 26-da 100 iri ticarət firması qeydə alınmışdı [1, 96].

1922-ci il oktyabrın 1-də verilən məlumatlara görə yarmarkada 6 xarici firma, 17 dövlət müəssisəsi, 6 xüsusi və 3 kooperativ təşkilat ticarət edirdi [2, 94]. Yarmarkada bir qrup Avropa mallarının ixrac və idxalı sərbəst elan edilsə də, digər malların alışı-satqısı yalnız 4 dövlət orqanına – ZXTK, Rusiya XTK-na, Sentrsoyuz-a və Zaksoyuz-a icazə verilmişdi.

1922-ci ildə respublikada ticarət dövriyyəsinin 30%-i dövlət və kooperativ müəssisələrin, 70%-i isə xüsusi şəxslər tərəfindən aparılırdı. Bu dövrdə respublikada fəaliyyət göstərən 9216 ticarət müəssisəsinin 112-si dövlətə, 135-i kooperativ ticarət qurumlarına, 8969-u isə xüsusi mülkiyyətçilərə məxsus idi [6, 35].

Zaqafqaziya Xalq Komissarları Soveti 1922-ci il iyunun 6-da qəbul

etdiyi qərarda bütün birləşmiş komissarlıqlara tapşırırdı ki, yarmarkanın fəaliyyət göstərdiyi müddətdə, onun komitəsinin arayışı əsasında, Bakı yarmarkasına aparılan malların sərbəst daşınmasına və oradan da İrana yollanmasına hərtərəfli köməklik göstərsinlər. 1922-ci il sentyabrın 14-də RSFSR-in İrandakı səlahiyyətli nümayəndəsi bütün İran tacirlərinə müraciət edərək bildirir ki, sentyabrın 15-də Bakı şəhərində yarmarka açılacaq. Tacirlərin yarmarkaya gəlməsi sərbəstdir və xarici ticarət orqanlarının icazəsi olmadan həyata keçirilir [2, 94].

Bakı yarmarkasının təşkilinin başlanğıcından Rusiya malların ölkəyə gətirilməsi və malların buradan İrana yollanmasını asanlaşdıran tədbirlər görmüşdü. Həmçinin 1923-cü il martın 29-da inhisar mallarının İrana azad ixrac edilməsi üçün qərar qəbul edilmişdi [4, 116].

Ticarət əməliyyatlarını asanlaşdırmaq, nəinki iri İran topdansatış, həm də orta və hətta xırda tacirlərin nümayəndələrinin bu yarmarkalarda maksimum iştirakını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan hökuməti İran tərəfinə bir sıra imtiyazlar verdi: sığorta tarifi, həmçinin əmtənin növündən asılı olaraq su və dəmir yolu tarifləri 15-30% aşağı salındı, yarmarkada ticarət dövlət peşə vergisindən və yerli rüsumlardan azad olundu, SSRİ-də istehsal olunmuş bütün malların Bakı yarmarkasından İrana azad və lisenziyasız ixracına icazə verildi [7, 76].

ZSFSR İttifaq Şurası 14 avqust 1922-ci il tarixli dekreti ilə Bakı yarmarkasına idxal və ixrac olunan malları vergidən azad etdi. Hətta Zaqafqaziya Dəmir Yol İdarəsinə yarmarkaya gələn yol haqqının, ancaq Dərbənd stansiyasından sonra alınması haqqında əmr verilmişdi [4, 116].

Birinci Bakı yarmarkasının ümumi dövriyyəsi 1 milyon 865 min rubl, yük dövriyyəsi isə 494 min 254 pud oldu. Birinci Bakı yarmarkasında İran əsas yeri tuturdu. Yarmarkada iştirak edən firmaların 20%-i (30 şirkət), mal dövriyyəsinin 28,1%-i İranın payına düşürdü. İran tacirləri yarmarkaya 138885 pud mal gətirib, buradan isə vətənə 69594 pud mal aparmışdılar. İranla ticarət dövriyyəsi 220 min rubla bərabər idi [7, 77]. Əsasən, İran tacirləri Bakı yarmarkalarına quru meyvələr, pambıq, düyü, yun, mum, tumac, gənəgərçək yağı, kitrə və s. gətirmiş, Bakıdan isə ölkələrinə qənd, parça, şüşə və rezin məhsulları, kağız, dəmir və polad məmulatları və s. aparmışdılar. Yarmarkalarda İranla yanaşı, Türkmənistan və Əfqanıstan tacirləri də iştirak edirdilər.

Bakı yarmarkası əmtəə dövriyyəsinin həcminə görə Nijni Novqorod yarmarkasından sonra ikinci yeri tuturdu. Nijni Novqorod yarmarkasında olduğu kimi, gömrük vergisi və tranzit də güzəştli idi.

Birinci Bakı yarmarkasının nəticələri. Birinci Bakı yarmarkası iki ay, 1922-ci ilin sentyabrın 15-dən noyabrın 15-dək davam etmişdir. Bakı yarmarka ticarətində Azərbaycan SSR-in Azipək, Azdəri, Azfarmsənaye,

Azərbaytiffaq və Azərtütün kimi birlik və trestləri iştirak edirdi. Yarmarkada, həmçinin Azdövlətbankın şöbəsi fəaliyyət göstərdi.

Birinci yarmarka ciddi müvəffəqiyyət qazanmasa da, hər halda onun böyük əhəmiyyəti var idi. Əvvəla, o, uzun müddətdən bəri əslində kəsilmiş Rusiya-Şərqlə, xüsusilə Rusiya-İran ticarət əlaqələrinin bərpasının başlanğıcını qoydu. İkincisi, 1923-cü ilə kimi təsərrüfat dağınıqlığı və ciddi ehtiyac şəraitində xaricdən nisbətən əhəmiyyətli miqdarda texniki xammal (pambıq, kənaf və s.) və ərzaq (düyü, heyvandarlıq məhsulları və s.) gətirilməsinə, habelə xeyli miqdarda sənaye məhsulu satılmasına imkan verdi. Üçüncüsü, xarici ticarət siyasətinin bir sıra məsələlərini təcrübədə həll etməyə imkan verdi. Belə ki, yarmarka xarici ticarətdəki icazə sisteminin və dövlət orqanlarının Şərqlə ticarət inhisarının nöqsanlarını müəyyənləşdirərək Şərqlə kreditə geniş ticarət əlaqələrinin qeyri-mümkünlüyünü göstərdi, bir sıra dövlət müəssisələrini ticarət, xüsusilə xarici ticarət üçün hazır olmadığını aşkar etdi və nəhayət, sovet yarmarka ticarətinin bir çox təşkilat formalarını yaratmaq və ticarət etmək təcrübəsi əldə etdi. Bir sözlə, bu yarmarka Şərqlə olan ticarət əlaqələrimiz, ümumiyyətlə, iqtisadi siyasətimiz üçün baza yaratdı [8, 102].

İkinci Bakı yarmarkası. Bakı yarmarkalarının keçirilməsi xüsusi əhəmiyyətə çəvrildi. 1922-ci ildən 1929-cu ilə qədər (1928-ci il istisna olmaqla) 7 yarmarka təşkil olunmuşdu.

Yarmarkaların təşkil olunmasının həm ölkə üçün, həm də qonşu dövlətlər üçün böyük əhəmiyyəti var idi. Belə ki, yarmarkalar xalq təsərrüfatının tezliklə bərpasına, xırda istehsalçı kütləsinin xüsusi və dövlət kapitalının təsərrüfat dövrüyyəsinə cəlb edilməsinə, kooperativləşdirmənin təşkili, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində hər ölkə üçün mənfəətli ticarət-sənaye əlaqələrinin nizamlanmasına imkan verirdi.

Birinci Bakı yarmarkası o qədər də əhatəli olmasa da, onun təşkili sonrakı yarmarkaların genişlənməsinə zəmin yaradır. İkinci yarmarkadan başlayaraq xarici tacirlərə gömrük vergisi və nəqliyyat tariflərində güzəştlər tətbiq olunurdu. Yarmarkada satışı çıxarılan malın dəyərini 1%-i həcmində yarmarka rüsumu, 8%-i keçməmək şərti ilə gömrük tarifi müəyyən edilmişdi. Azərbaycan SSR XKS-nin 1925-ci il 15 iyul və 14 oktyabr tarixli qərarları ilə Bakı yarmarkası üçün yeni bina tikilmişdi. Artıq 1926-cı ildə keçirilən növbəti yarmarka yeni binada baş tutmuşdu [9, 142].

İkinci Bakı yarmarkasının açılışı ərəfəsində baş verən iki hadisə - lord Kerzonun ultimatumu və qızılın əksinasla əvəz olunması İran tacirlərinin yarmarkaya gəlməsi işini xeyli çətinləşdirirdi. İngiltərənin notası müharibə qorxusu yaradırdı. 1923-cü il aprelin 28-də Zaqafqaziya XKS-nin qızılı əs-kinasla əvəz etmək haqqındaki dekreti isə ancaq sikkəyə öyrəşmiş İran tacirlərində böyük inamsızlıq yaratdı. 1923-cü il iyulun 3-də Bakı birjasının

bağlanması və İranla ticarət müqaviləsinin, İran-Rusiya bankının olmaması nəticəsində pul dəyişmək imkanı yox idi. Bu isə İran tacirlərinin inamsızlığını daha da artırırdı [8, 103]. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Bakı yarmarkasının böyük əhəmiyyəti nəzərə alındı və onun təşkil edilib açılması üçün bir sıra mühüm tədbirlər görüldü.

Hər şeydən əvvəl, birinci yarmarkadan fərqli olaraq, ikinci yarmarkaya mal gətirən təşkilat və xüsusi tacirlərə geniş imtiyazlar verildi, onlara gömrük haqqı və nəqliyyatda xeyli güzəştlər edildi. Beləliklə, Bakı yarmarkası öz vaxtında, yəni 1923-cü ilin mayın 20-də açıldı [8, 104]. 1923-cü il ikinci Bakı yarmarkası çox müvəffəqiyyətlə keçmişdi. Belə ki, mal dövriyyəsi 1923-cü ildə əvvəlki yarmarkaya nisbətən 3 dəfə artmışdır. Yarmarkanın dövriyyəsində dövlət orqanlarının payı 1.5 dəfə artmış, korporativ təşkilatlarının payı aşağı salınmışdı. Buna görə də onun təşkili daha asan və uğurlu hesab olunurdu.

Yalnız 1923-cü ildə İran tacirləri Bakı yarmarkasına 271967 rubl dəyərində 348.958 pud müxtəlif çeşidli mallar gətirmişdilər. Başqa sözlə, yarmarkada dövriyədə olan malların $\frac{1}{4}$ -i İran mənşəli idi. Burada satılan İran malları əsasən düyü, çərəz və pambıqdan ibarət idi. 1923-cü ildə Bakı yarmarkasının İranla münasibətdə aktiv balansı 240.631 rubl təşkil edirdi [10, 90].

1923-cü il yarmarkasında ən fəal iştirak edən müəssisə, təşkilat və şirkətlər bunlar idi: Ümumrusiya toxuculuq sindiqatı, Baş pambıq komitəsi, Saxarotrest, Ümumrusiya dəri sindiqatı, Komvol trest, Tikiş sənayesi sindiqatı, Dövlət əlvan metallurgiya birliyi, Moskva maşınqayırma trest, İpək trest, “Uralmet”, “Ukrtekstiltrest”, “Qosspirt”, “Rezintrest”, “Kibrit sindiqat”, “Prodasilikat”, “Qosposrednik”, “Nəqliyyat cəmiyyəti”, “Dobroflot”, Cənubi Qafqaz dövlət ticarət idarəsi, Gürcüstan və Belorusun XTŞ-ləri, “Çentrsoyuz”, “Azərıtifaq”, “Bakıtifaq”, “Kraytorq”, “Nijeqorod Promtorq”, “Tsaritsın Paytorq”, “Novtresttorq”, “Acartorq”, “Armyantorq”, “Rusiya-İran”, “İran Assosiyasiyası”, “Rupetorq”, “Azşərab”, Cənubi Qafqaz dəmir yolları idarəsi, Şüşə-saxsı trest, “Jirkost”, “Mosmukomol”, “Lenopravlenie”, “Polestorq”, “Donsnabtorq”, “Yuqspirt”, “Yuqostal”, Şimali Qafqaz şərab trest, “Novroşementrest”, “Donbassilikat” və “Donselmaş” [11, 103].

1923-cü il aprelin 24-də ZSFSR XXTK-nin kollegiyasının keçirilən yığıncağında xarici şirkətlərin Bakı yarmarkasında iştirakı məsələsi müzakirə edildi [11, 103]. Yarmarkada xarici şirkətlərin, əsasən Qərbi Avropa şirkətlərinin iştirakı məsələsi qəbul olunmadı. Belə ki, Bakı yarmarkasına Qərbi Avropa mallarının daşınmasına icazə verilməsi sovet sənayesinin maraqlarına zərbə vurmaqla bərabər, eyni zamanda Avropanın müstəmləkəçilik siyasətinin diqqətini Şərqi bazarına yönəltmiş olur. Qərbi Avropa şirkət-

lərinin Bakı yarmarkasında iştirakına icazə verilməsə də, Avropa mənşəli mallarla sövdələşmə aparılması qadağan edilmirdi, belə ki, Avropa mənşəli mallar ümumi qaydalar əsasında sovet respublikalarının ərazisinə daxil ola bilərdi.

Növbəti Bakı yarmarkaları və onların tarixi əhəmiyyəti. SSRİ Xarici Ticarət Xalq Komissarlığının 1925-ci il 28 mart tarixli əmrinə əsasən daha geniş hüquq və səlahiyyətlərin verilməsi ilə 1925-ci il Dördüncü Bakı yarmarkası daha uğurlu olmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə ilk dəfə olaraq 1925-ci ilin yarmarkasında iştirak etmişdi [4, 126].

1925-ci il yarmarkasına nəzər salsaq, qəribə bir faktla rastlaşırıq. Belə ki, ZXTK yarmarkaya aid olan qərarlarında bir sıra dəyişikliklər etmişdi. İran tacirləri ilə ticarətdə əsas ixrac malları olan neft məhsulları, qənd, manufaktura mallarının satışının dayandırılması, eyni zamanda İranın Bakı yarmarkasına idxal etdiyi tumac parça və meşinin gətirilməsi qadağa edilmişdi [4, 124].

Beşinci Bakı yarmarkasında 10 ölkə iştirak etmişdi. Xarici iqtisadi əlaqələr qurması üçün zəruri iqtisadi imkanlara malik olmadığına görə qonşu respublikalardan Gürcüstan (0,4%), Ermənistan (0,2%) və Dağıstan (0,1%) son dərəcə zəif iştirakı ilə seçilirdi. Satışa çıxarılan bütün malların 92%-i isə Ukrayna, İran, RSFSR və Azərbaycanın payına düşürdü. Azərbaycan yarmarkada mal dövriyyəsinin həcminə görə İran, Rusiya və Ukraynadan sonra 4-cü yeri tuturdu.

ZSFSR İngiltərə, İran, Misir, Türkiyə, Yunanıstan, Fransa, ABŞ və digər ölkələrə ixrac üçün mallar göndərirdi, İran, Türkiyə, İngiltərə, Almaniya, Fransa və digər ölkələrdən isə müxtəlif mallar alırdı [3, 57].

Bakı yarmarkalarını müqayisə etdikdə məlum olur ki, ən çox 1926, 1927 və 1929-cu illərin yarmarkaları daha uğurlu keçirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, keçirilən bütün yarmarkalarda daha çox İran tacirləri iştirak etmiş və müvafiq olaraq, ildən ilə qonşu dövlətlər arasında ticarət dövriyyəsi artmışdır. Bakı yarmarkalarının nüfuzu olduqca yüksək olmuşdu, yalnız qonşu dövlətlərin deyil, başqa xarici dövlətlərin də diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bəzi Qərbi Avropa ölkələrinin ticarət-kommersiya şirkətləri yarmarkaya xüsusi maraq göstərməyə başlamışdılar. 1927-ci ilin oktyabr ayında Paris şəhərinin Ticarət Palatası Zaqafqaziya Xalq Ticarət Komissarlığına müraciət edərək, Bakı yarmarkaları haqqında müfəssəl məlumatın göndərilməsini xahiş etmişdir [7, 77].

1929-cu ildə sonuncu, Yeddinci Bakı yarmarkası keçirilmişdi. Belə ki, dünyada baş verən iqtisadi böhran, kollektivləşmə, sənayeləşdirmə və planlı iqtisadiyyata keçid bazar iqtisadiyyatı qanunlarına tabe olan yarmarkaların keçirilməsinə mane oldu.

Yalnız 1929-cu il yarmarkasında SSRİ ilə İran arasındakı ticarət dövriyyəsində artım qeydə alınmamışdır. Bu onunla əlaqədar idi ki, 1929-cu il Bakı yarmarkası 1927-ci il SSRİ-İran ticarət sazişi bağlandıqdan sonra ilk dəfə keçirilmişdir. Əvvəlki yarmarkalardan fərqli olaraq, bəzi İran və SSRİ mallarının əsas növləri dövlətlərarası ticarət sazişi əsasında satılmış və yarmarkada satışı çıxarılmışdır [7, 78]. Lakin ümumi dövriyyə daha da artmışdı. 1922-ci ildən bu yana keçirilən bütün yarmarkalar içərisində mal dövriyyəsinə (19 dəfə daha çox artım) və gəlirinə görə ən uğurlu yarmarka 1929-cu ildə keçirilən Yeddinci Bakı yarmarkası olmuşdu, o, beynəlxalq əhəmiyyətə malik idi. Bakıda yarmarkanın təşkili Avropa bazarı ilə əlaqələr yaratdı və Azərbaycanın iqtisadi həyatında əhəmiyyətli rola malik olmuşdu. Yarmarkada Şərq ölkələrindən əsas yeri İran, o cümlədən Türkiyə, Türkmənistan və s. kimi ölkələr fəaliyyət göstərmişdilər. Avropa ölkələrindən Almaniya, İtaliya, İngiltərə, İsveçrə, Çexoslovakiya və s. ölkələr iştirak edirdilər.

Nəticə. Bakı yarmarkalarının təşkilində əsas məqsəd Şərq bazarı ilə yaxınlaşmaq, iqtisadiyyatı canlandırmaq və Azərbaycanın RSFSR mal dövriyyəsinə cəlb edilməsi idi. Lakin dünyanı bürüyən iqtisadi böhran, mal dövriyyəsinin azalması və eləcə də bazar iqtisadiyyatından planlı iqtisadiyyata keçid yarmarkaların fəaliyyətini çətinləşdirdi. Beləliklə, 1929-cu il Yeddinci Bakı beynəlxalq yarmarkası sonuncu Bakı yarmarkası kimi tarixə düşdü.

Hazırda respublikanın müasir bazar iqtisadiyyatı dövrünü keçmiş dövrlə müqayisəli şəkildə öyrənməkdə fayda var. Belə ki, XX əsrdə Bakı yarmarkaları bazar iqtisadiyyatı dövründə fəaliyyət göstərdiyi üçün bu dövrün tarixi təcrübəsinin köməyindən istifadə etmək əlverişli ola bilər. Eyni zamanda, bazar iqtisadiyyatının qarşılaşdığı çətinliklərin həlli üçün Bakı yarmarkalarının yenidən təşkil olunması mühüm və lazımlıdır.

Bundan əlavə, təəssüflər olsun ki, XX əsrin 20-30-cu illəri ədəbiyyatlarda geniş şəkildə araşdırılmadığından, bu dövrün hadisələri haqqında qısa və konkret məlumatlar yazıldığı üçün bu məqalə yeni dövrün oxucuları üçün faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Dadaşova R. Avropa dövlətləri və Azərbaycan (1920-1922-ci illər). - Bakı: Planet-Press, - 2006, - 206 s.
2. Məmmədov A.Ə. Bakı yarmarkalarının beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrində rolu (1920-ci illər). // Üçüncü Bakı beynəlxalq simpoziumu. - Bakı, 1997. - s. 92-97
3. Bünyadov Q. Xalq təsərrüfatının bərpası dövründə Azərbaycanın xarici ticarəti // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 1967, - №1, - s. 55-59

4. Seyidova S. Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələri (1920-1930-cu illər). - Bakı: Diplomatıya, - 1998, - s. 147.
5. Бабаева С. Куда исчезла Бакинская ярмарка. / Газ. «Молодеж Азербайджана», 1990, 18 декабря.
6. Zeynalov K.Ş. Azərbaycan SSR-in ticarət və iqtisadiyyatında xüsusi təsərrüfat kapitalist ukladı və onun sıxışdırılması məsələləri (1921-1928). D.Bünyadzadə adına Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun Elmi Əsərləri. – Bakı, 1972, - №4, - s. 33-37
7. Vəkilov C. Bakı yarmarkaları və İran: XX əsrin 20-ci illəri . // "Diplomatıya aləmi" jurnalı, - 2003, - № 2, - s. 72-75.
8. Bünyadov Q.H. Bərpa dövründə Azərbaycanda sovet ticarətinin yaranması və inkişafı (1921-1925-ci illər). - Bakı: Elm, - 1971, - 130 s.
9. Səməndərov.S. XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanda daxili və xarici ticarət, gömrük işinin təşkili ilə əlaqədar dəyərləndirmələr. / "Azərbaycanın vergi jurnalı", - 2012, - № 2, - s. 131-146.
10. Seyidova S. Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin tarixinə dair / Azərbaycan tarixi problemlərinin gənc tədqiqatçılarının üçüncü respublika elmi konfransının məruzələr məcmuəsi. - Bakı: Azərbaycan, -1995, - s. 89-91.
11. Quliyev R.Ə. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində gömrük işi (Azərbaycan SSR sovet gömrük sistemi şəraitində (1920-1991)). – Bakı: Turxan NPB, - 2015. - 308 s.

БАКИНСКИЕ ЯРМАРКИ (20-е гг. XX века)

Оксана А.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

14 мая 1922 года Азербайджанская ССР приняла решение об организации в Баку ярмарки с целью расширения торгово-экономических связей. Ярмарка сыграла большую роль в развитии торговых отношений Азербайджана, особенно с соседними республиками. Россия проявила большой интерес к организации международных ярмарок в Баку. Таким образом, Россия стремилась восстановить свои традиционные отношения с Ираном и стабилизировать торговлю за счет восстановления нарушенных торгово-экономических отношений. Азербайджанская ССР пыталась возродить экономику страны и укрепить торговые связи. Однако переход от рыночной экономики создал основу для прекращения деятельности ярмарок.

В статье также рассматривается участие европейских стран в международных ярмарках, проводимых в Баку, как чрезвычайно важные исторические факты.

Ключевые слова: экономика Азербайджана, внешняя торговля, внутренняя торговля, Бакинская ярмарка, кооперативная торговля

BAKU FAIRS (THE 20S OF THE XX CENTURY)

Oksana A. ABBASOVA

SUMMARY

On May 14, 1922, the Azerbaijan SSR decided to organize a fair in Baku in order to expand trade and economic ties. The fair played a big role in the development of Azerbaijan's trade relations, especially with neighboring republics. Russia has shown great interest in organizing international fairs in Baku. Thus, Russia sought to restore its traditional relations with Iran and stabilize trade by restoring disrupted trade and economic relations. The Azerbaijan SSR tried to revive the country's economy and strengthen trade ties. However, the transition from a market economy created the basis for the demise of the fairs.

The article also considers the participation of European countries in international fairs held in Baku as extremely important historical facts.

Keywords: Azerbaijani economy, foreign trade, domestic trade, Baku fair, cooperative trade

KİTABXANAŞÜNASLIQ

UOT 021

RƏQƏMSAL REPOZİTORİYALARIN YARADILMASININ
PROQRAM TƏMİNATI

Ulduz Manafova*, Aysel Həsənova†

Məqalədə rəqəmsal repozitoriyaların yaradılmasının proqram vasitələrin proqramı təminatı tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə ilk olaraq repozitoriya anlayışı öyrənilmiş, ardınca repozitoriyaların yaradılmasının məqsədi müəyyənləşdirilmişdir. Bundan əlavə məqalədə rəqəmsal repozitorilərin yaradılması sistemləri, onların tarixi araşdırılmışdır. Bu məqsədlə hər bir sistem ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb edilmiş, Vital, NewGenLib, SimpleDL, T-Libra, DSpace, Omeka, Eprint, Invenio, Dataverse, CKAN, Zenodo, Islandora, Fedora, Greenstone, ResCarta, MyCore və onların istifadə üsulları öyrənilmişdir.

Açar sözlər: repozitoriya, proqram təminatı, platforma, elektron kitabxana sistemləri, Vital, NewGenLib, SimpleDL, T-Libra, DSpace, Omeka, Eprint, Invenio, Dataverse, CKAN, Zenodo, Islandora, Fedora, Greenstone, ResCarta, MyCore

Giriş. Kitabxana-informasiya fəaliyyəti sistemində repozitoriyaların saxlanması ideyası 100 il əvvəl meydana gəlmişdir. Davamlı olaraq böyüyən fondların yerləşdirilməsinin çətinliyi, habelə onların təşkili və istifadəsi ilə bağlı tələb olunan yüksək xərclər bu anlayışın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İlk onilliklərdə “depozitariya” şəklində işlədilmiş bu anlayış XX əsrin ikinci yarısında “repozitoriya” termini ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Bu ideyanın praktiki həyata keçirilməsi zamanı repozitoriyaların məqsədləri formalaşmışdır.

Son illər Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir sıra akademik kitabxanalarda rəqəmsal repozitorilərin yaradılması işinə başlanılmışdır. Bu kitabxanalara misal olaraq Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Kitabxana və İnformasiya Xidməti Mərkəzini göstərmək olar. Bu, rəqəmsal repozitorilərin öyrənilməsi problemini aktual hala gətirmişdir.

*Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi; ulduz_xanim@mail.ru;
ORCID ID: 0000-0002-6905-6470

†Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin müəllimi;
aysel.hasanova@admiu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-4984-0401

Rəqəmsal repozitorilərin yaradılması üçün bir sıra proqram vasitələrindən istifadə edilir. Bu baxımdan tədqiqatın məqsədi həmin proqram vasitələrinin öyrənilməsindən ibarətdir. Tədqiqat zamanı məlum olur ki, bu istiqamətdə Azərbaycanda konkret araşdırma aparılmamış, bir sıra vəsaitlərdə Dspace və Eprints kimi proqram vasitələri tədqiqata cəlb edilmişdir [1, 298-307].

Repozitoriyaların yaradılmasının məqsədi. Repozitor sistemlərin daha yüksək səviyyədə geniş istifadəsi təhsil müəssisələrinin və tədqiqat institutlarının elmi kommunikasiyalar sistemini dəstəkləyən paylanmış, qlobal şəbəkə infrastrukturunu üçün zəmin yaradır. Hal-hazırda, repozitoriya üçün proqram seçimi, quraşdırılması və konfigurasiyası ilə bağlı xarici dillərdə kifayət qədər ədəbiyyat mövcuddur. Bununla belə, repozitor platformalar hələ də təxminən iyirmi il əvvəl internet, sosial media, semantik Veb və hər yerdə yayılmış mobil cihazların “bum”undan əvvəl hazırlanmış texnologiyalardan və protokollardan istifadə edir.

Əksər hallarda, repozitoriyaların öz potensialını tam şəkildə həyata keçirməməsi və əsasən istifadəçilərinin dərc edilmiş tədqiqat nəticələrinin passiv alıcısı kimi fəaliyyət göstərməsinin səbəbi budur. Repozitoriya şəbəkəsinin dəyərini artırmaq üçün onların funksional imkanları genişləndirilməlidir.

İlk olaraq repozitoriyalar elmi kommunikasiyalar sisteminin fəaliyyətini dəstəkləyən qlobal şəbəkə infrastrukturunun əsasına çevrilməlidir. Cəmiyyət tərəfindən idarə olunan bu infrastruktur çərçivəsində tədqiqat və innovasiyaları daha da stimullaşdırmaq üçün bir sıra əlavə dəyərli xidmətlər inkişaf etdirilə bilər. Yeni repozitoriya tərtib edilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- o, müxtəlif resurslara, o cümlədən nəşr edilmiş məqalələrə, ilkin nəşrlərə, verilənlər toplusuna, işçi sənədlərə, şəkillərə, proqram təminatına və s. daxil olmaq üçün məsuliyyət daşıya bilər;
- repozitoriya resurs yönümlü olmalıdır, yəni resurslar bütün xidmətlərin və infrastrukturun əsasını təşkil etməlidir;
- repozitoriya şəbəkənin bir hissəsidir və verilənlərin, metadataların və istifadəçi fəaliyyəti məlumatlarının mübadiləsi üçün repozitoriyalar arasında əlaqə zamanı planlaşdırılmalıdır [2].

Bu, repozitoriyanın layihələndirilməsi zamanı xüsusi diqqət yetiriləli olan əsas xüsusiyyətləri, həmçinin yeni xidmətlərin inkişafını asanlaşdıracaq texnologiyalar, standartlar və protokolları təsvir edir.

Repozitoriyaların yaradılması vasitələrinin tarixi. Bu vasitələr elmi məqalələrin, dissertasiyaların, tədris materiallarının, kitabların, şəkillərin, audio və video faylların, statistik materialların və hesabatların saxlanması və uzunmüddətli istifadəsinə imkan verən elektron vasitələrdir.

İlk belə vasitələr 1980-ci illərdə meydana çıxmağa başlamışdır. Belə ki, 44 ölkədə 1900-dən çox kitabxana üçün proqram təminatı və avtomatlaşdırma xidmətləri göstərən VTLS Inc. 1985-ci ildə yaradılmışdır. 2014-cü ildə o, Innovative Interfaces tərəfindən satın alınmış və yeni proqramların istehsalını davam etdirmişdir. Bu vasitələrə Sierra, Polaris, Millenium və Vital proqramlarını misal göstərmək olar [2].

Vital rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. Vital açıq mənbə arxivlərinə əsaslanan proqram məhsuludur. Bu vasitə istifadəçilərin fərdi ehtiyaclarına diqqət yetirir və kolleksiyalara fotolar, slaydlar, kliplər, videolar, konfrans materialları, elmi məqalələr, elektron jurnallar, dissertasiyalar və digər növ məlumatları daxil etməyə imkan verir. Platforma materiallara girişi təmin edə bilər, həmçinin zəruri hallarda istənilən istifadəçi qrupu üçün onu məhdudlaşdırma bilər.

Vital elektron resursları təsvir etmək və indeksləşdirmək üçün XML, TEI, EAD, Dublin Core, OAI-PMH, VRA və SRU/SRW istifadə edir. Vital hazırda veb-xidmətlərdən və Apache, MySQL və McKOI kimi açıq mənbə proqram təminatından istifadə edir [5].

NewGenLib rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. NewGenLib platforması Verus Solutions Pvt Ltd tərəfindən hazırlanmış inteqrasiya olunmuş kitabxana idarəetmə sistemidir. NewGenLib-in ilk versiyası 2005-ci ildə istifadəyə verilmişdir. 2008-ci ildən GNU GPL adı altında yayılmağa başladı. Proqram Java proqramlaşdırma dilində yazılmışdır və Linux və Windows əməliyyat sistemlərində işləyir.

Platforma beynəlxalq metadata standartlarını (MARC-21, MARC-XML) dəstəkləyir, istənilən dildə məlumatların daxil edilməsini, saxlanmasını və faylların axtarışını həyata keçirir, digər dilləri (İngilis dilindən başqa) dəstəkləmək üçün genişlənmələrə malikdir.

Platforma daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin arxivləri, muzeyləri və kitabxanaları tərəfindən istifadə olunur, məsələn, Hindistan Texnologiya İnstitutunun kitabxanası (Hindistan), İndira Qandi Texnologiya İnstitutu (Hindistan), Lumen Christi Beynəlxalq Liseyi (Nigeriya).) və s. [2].

SimpleDL rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. Açıq mənbə platformalarından əlavə, pullu platformalar da mövcuddur. Bu vasitələrdən biri də SimpleDL platformasıdır. Platforma sənədləri, PDF-ləri, şəkilləri, videoları və audio faylları yükləməyə, təsvir etməyə, idarə etməyə və onlara daxil olmağa imkan verən rəqəmsal kolleksiya idarəetmə proqramıdır. SimpleDL əsasən kitabxanalar, arxivlər, muzeylər, dövlət qurumları, universitetlər, korporasiyalar, tarixi cəmiyyətlər və s. tərəfindən istifadə olunur. Platforma administratorları üçün tərtibatçılar rahat və çevik panel, intuitiv, çox formatlı sistem (platforma bütün fayl formatlarını dəstəkləyir), böyük həcmdə faylları və metaməlumatları yükləmək və redaktə etmək

imkanı (Dublin Core tərəfindən dəstəklənir) vəd edir. Fayllar veb brauzerlər vasitəsilə SimpleDL rəqəmsal kolleksiyasına əlavə edilə bilər. Rəqəmsal kolleksiyalar SimpleDL serverində saxlanılır. Əlavə xüsusiyyətlərə metadata şablonlarının yaradılması və redaktəsi, metadatanın idxalı, metadatanın XML-ə ixracı, OCR yaradılması və statistik hesabatlara baxmaq daxildir. SimpleDL platformasının 30 günlük pulsuz sınaq versiyasını təqdim edir. 2021-ci il üçün proqram təminatının qiyməti olduqca yüksək olmuşdur: 1000 fayla qədər (10 GB) - ildə 2500 dollar, 2000 fayl (20 GB) - ildə 3500 min dollar, 5000 fayl (50 GB) - ildə 4500 min dollar [2].

T-Libra rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. T-Libra çoxfunksiyalı elektron tam mətnli kitabxanaların yaradılması üçün nəzərdə tutulmuş informasiya sistemidir. 2005-ci ildə Arxangelsk vilayətinin Mədəniyyət Komitəsinin dəstəyi, Arxangelsk Regional Mədəniyyət Mütəxəssislərinin Təkmilləşdirmə Mərkəzi və Arxangelsk Diyarşünaslıq Muzeyinin dəstəyi ilə Konstanta MMC tərəfindən yaradılmışdır. Rus və Ukrayna dillərində fəaliyyət göstərir. İnformasiya sistemi ISO 2709 UniMarc/RusMarc formatlarında metaməlumatların idxalı və ixracı; əsas mətn formatını qoruyan resursun tam mətnli təqdimatı üçün RTF və ya PDF (xarakter) formatında elektron tam mətn resurslarının idxalı və indeksləşdirilməsi; resursun səhifə-səhifə qrafik təsvirinin idxalı (jpg faylları toplusu şəklində); resursun repozitor nümayəndəlikləri üçün başqa formatlı faylların idxalını təmin edir. Bundan əlavə, administrator müəyyən bir fayla və ya kolleksiyaya (açıq və ya qapalı) giriş statusunu təyin edə bilər. Platforma istifadəçi statistikasını təqdim edir. Sistem Windows 2000/2003/XP/Vista serverində işləyir. Bu halda istifadəçinin Internet Explorer, Mozilla Firefox, Opera və ya Apple Safari brauzeri olmalıdır. Üçüncü tərəf mənbələri sistemin ödənişli olduğunu göstərir, lakin saytın özündə məhsulun dəyəri haqqında məlumat yoxdur [5].

Repozitorilərin yaradılması üçün konkret sifariş əsasında hazırlanmış proqram vasitələri. Bazarda hazır proqram məhsulları ilə yanaşı, sifarişlə hazırlanmış platformalar da mövcuddur. Çox vaxt onlar böyük layihələr üçün hazırlanır. Bu cür layihələrin arxitekturası və funksionallığı haqqında məlumat mövcud olmadığından, tədqiqatda onlar nəzərə alınmayacaq.

Rəqəmsal repozitorilərin yaradılması sistemləri. Tədqiqatlar əsasında məlum olur ki, dünyada ən çox yayılmış kitabxana sistemləri DSpace, Omeka, Eprint, Invenio, Dataverse, CKAN, Zenodo, Islandora, Fedora, Greenstone, ResCarta və MyCore-dur.

Omeka rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. Sistem GNU lisenziyası altında nəşr olunan açıq mənbəli məzmun idarəetmə sistemidir. Platforma 2008-ci ildə Corc Meyson Universitetində Roy Rosenz-

weig Tarix Mərkəzi tərəfindən hazırlanmışdır. Bu, kitabxanalardan, muzeylərdən, arxivlərdən və universitetlərdən əldə edilmiş sənədləri yaymaq üçün pulsuz, çevik və açıq veb platformadır. Digər platformalardan ən mühüm fərqlərdən biri onun qurulmasının “bloq açmaq” qədər sadə olmasıdır. Layihənin saytında deyilir ki, *“İndiyədək tədqiqat kolleksiyalarını nəşr etmək və ya onlayn sərgilər yaratmaq istəyən alimlər və kitabxanaçılar geniş texniki bacarıqlara və ya əhəmiyyətli maliyyə vəsaitinə malik olmalı idilər. Omeka nəzarəti tədqiqatçıların, kitabxanaçıların və arxivlərin əlinə verməklə bunu aradan qaldırır”* [6]. Layihə Endryu V. Mellon Fondu, Muzey və Kitabxana Xidmətləri İnstitutu, Alfred P. Sloan Fondu və Samuel H. Kress Fondu tərəfindən maliyyələşdirilir.

Tərtibatçılar öz platformalarını daim təkmilləşdirirlər: məsələn, mövcudluğunun ilk üç ilində o, 18 dəfə yenidən buraxılıb. Platforma 10.000 dəfədən çox yüklənib və Bracero Tarix Arxivi (Smitson Milli Amerika Tarixi Muzeyi, Brown Universiteti və Texasdakı Şifahi Tarix İnstitutundan material toplayan virtual arxiv) daxil olmaqla 100-dən çox veb-sayt yaratmaq üçün istifadə edilib. Bordo Universitetinin Rəqəmsal Kitabxanası (Fransa), Albert M. Qrinfield Qadın Təhsili Tarixi Mərkəzi, Elektron Ədəbiyyat və Mətn Sənəti üzrə Avstraliya Bələdçisi (ADELTA) və s. bu sistemdən istifadə edir.

2010-cu ildən etibarən platforma Omeka.net-in ictimai beta versiyasını istifadəyə verib. O, istənilən quruma və ya şəxsə server və ya proqramlaşdırma təcrübəsi olmadan, yalnız istifadəçi adı və şifrə ilə veb sayt yaratmağa imkan verir. Platforma ilə işi sadələşdirmək üçün tərtibatçılar mütəmadi olaraq Vimeo saytında videolar dərc edir və istifadəçilərlə əlaqə saxlayırlar. Eyni zamanda, tərtibatçının digər proqram məhsullarından fərqli olaraq, Omeka.net ödənişlidir. Proqram təminatının bütün versiyalarının 2021-ci il üçün qiymətləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

- fərdi istifadəçilər üçün (2 GB yaddaş, 20 plagin, 8 mövzu), illik 35 ABŞ dolları;
- bir neçə istifadəçi üçün (5 GB yaddaş, 29 plagin, 8 mövzu), illik 75 ABŞ dolları;
- komandalar və qruplar üçün (10 GB yaddaş, 32 plagin, 11 mövzu), illik 350 ABŞ dolları;
- illik 1000 ABŞ dolları olan qurumlar üçün (50 GB yaddaş, 32 plagin, 11 mövzu).

Proqram təminatının ən son versiyası olan Omeka 2.5.1, CSS ilə fərdiləşdirilə bilən üç əsas mövzu, çox yönlü səhifə dizaynı seçimləri olan Exhibit Builder plagini, Zotero oxunaqlı elementləri yaradan COINS plagini, REST API, RSS və Atom təklif edir. qidalandırır. Platforma GitHub-a qoşulub, lakin DSpace-dən fərqli olaraq DOI təmin etmir.

Platformada dərc olunan əsas məzmun sənədlərin və şəkillərin arxividir. Əsas istifadəçi qrupu kiçik muzeylər, tarixi cəmiyyətlər, kitabxanalar və arxivlərdir. Hər bir istifadəçi qrupu üçün, məqsədlərindən asılı olaraq, sayt xüsusi tövsiyələr təklif edir: məsələn, muzey işçiləri kolleksiyaları bölüşmək, onlayn sərgilər yaratmaq üçün Omeka-dan istifadə edə bilirlər. Onlar üçün ExhibitBuilder 3.0 plagini faydalı olardı ki, bu da arxiv elementlərini birləşdirən və onları təsvir, Poster plagini, Contribution 2.0 plagini ilə tamamlamağa imkan verən xüsusi veb səhifələr hazırlamağa imkan verir. Onun köməyi ilə hekayələr, şəkillər toplamaq mümkündür. Kitabxanalar üçün Omeka CSV Import, arxiv, Docs Viewer kimi alətlər təklif edir. [6]

The Comprehensive Knowledge Archive Network (CKAN) rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. CKAN açıq mənbəli məlumat platformasıdır. O, açıq məlumat reyestrini TheDatahub.org-u işə salmaq üçün qeyri-kommersiya Açıq Bilik Fondu tərəfindən hazırlanmışdır və sonuncu dəfə 2017-ci ilin aprelində buraxılmışdır. O, ilk növbədə məlumat kataloqları, milli və yerli hökumətlər, tədqiqat institutları - Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliya və Avropa İttifaqının hökumət portalları daxil olmaqla ümumilikdə 40-dan çox məlumat portalı tərəfindən istifadə olunur. Proqram Python proqramlaşdırma dilində yazılmışdır. Veb səhifələrə Javascript daxildir. CKAN plaginlər vasitəsilə sitat gətirməyi dəstəkləyir, Github ilə əlaqələndirilir, lakin DOI təmin etmir. Platforma modul arxitektura malikdir ki, bu da istifadəçinin tələb etdiyi yeni funksiyaları daxil etməyə və ya tərtibatçılar tərəfindən təmin edilənlərdən seçim etməyə imkan verir.

Bu platforma ilə istifadəçi:

- verilənləri dərc etmək və redaktə etmək (birbaşa veb-interfeys vasitəsilə, JSON API-dən istifadə etməklə, cədvəllərin idxalı);
- verilənlərin saxlanması və idarə edilməsi (CKAN tək-cə metadata və verilənlərə keçidlərin deyil, həm də məlumatların CKAN-a yükləndiyi təqdirdə onların özünün təhlükəsiz saxlanması təmin edir. Məlumat istənilən formatda saxlanıla bilər);
- digər istifadəçilərlə qarşılıqlı əlaqə (istifadəçilər verilənlərə şərh verə bilərlər, eyni zamanda şərh funksiyası istənilən vaxt söndürülə bilər. Facebook və Twitter ilə inteqrasiya sayəsində istifadəçilər sosial şəbəkələrdə məlumatları müzakirə edə bilərlər);
- resursu "özü üçün" fərdiləşdirir (platforma istifadəçiyə çoxlu sayda mövzu və 60-dan çox müxtəlif genişləndirmə təklif edir).

Platformanın digər üstünlükləri də var: məsələn, açar sözlər, teqlər və metadata üzrə axtarış imkanı verir: başlıqdan tutmuş bu məlumatları dərc edən şəxsin adına qədər. Platforma məlumatların vizuallaşdırılmasına kömək edir: məsələn, əgər o Excel cədvəli kimi yüklənibsə, o, qrafik kimi göstərilə bilər. Platformada geoməkan alətləri də var, yəni əgər verilənlər

geolokasiya ilə yüklənibsə, platforma interaktiv xəritədə yeri çəkə bilər, axtarış isə xəritədə müəyyən ərazi üzrə məlumatları süzgedən keçirməyə imkan verir. Bununla belə, CKAN-a yüklənən məlumat dəstləri ictimai və ya özəl ola bilər. İkinci halda, məlumatlar yalnız müəyyən istifadəçi qrupları üçün görünəcək. Sayt platformanın quraşdırılması və yenilənməsi üçün ətraflı təlimatları təqdim edir. Təəssüf ki, hansı dillərdə işlədiyi göstərilməyib: bunu tərcümə faylları üçün ckan/118n mənbə koduna keçməklə yoxlamaq olar. Dillər iki hərflili ISO dil kodlarından istifadə etməklə adlandırılır (məsələn, fr, es, de, ru və s.). İstifadəçinin dili dəstəklənmirsə, interfeys açıq mənbəli tərcümə proqramı olan Transifex vasitəsilə tərcümə oluna və ya əl ilə tərcümə oluna və düzəldilə bilər. Platformanın demosu yoxdur [2].

Dataverse rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. Bu başqa bir açıq mənbəli məlumat mübadiləsi və saxlama platformasıdır. 2006-cı ildə Harvard Universitetinin Sosial Elmlər İnstitutu (IQSS) tərəfindən hazırlanmışdır. Alfred P. Sloan Fondu, Milli Elm Fondu, Milli Sağlamlıq İnstitutları, Helmsley Xeyriyyə Fondu, Henry A. Murray Araşdırma Arxivi və başqalarının əlavə dəstəyi ilə Harvard tərəfindən maliyyələşdirilir. Layihənin yaradıcıları qeyd ediblər ki, bir çox tədqiqatçılar öz işlərini öz internet saytları vasitəsilə dərc etməyi və ya ümumiyyətlə dərc etməməyi seçirlər. Bu, bir tərəfdən alimlərin daha çox tanınması, digər tərəfdən isə onların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün lazımi imkanlara malik olmadığı üçün araşdırmalarını arxivə ötürməmək istəyi ilə bağlıdır. Bu proqram, CKAN kimi, müəllifin istədiyi zaman məhdud nəşr şərtlərini dəstəkləyir. Əlçatanlığın üç səviyyəsi var:

- kütləvi nəşr olunan tədqiqat. Bu halda əsərə heç bir şərt qoyulmadan baxmaq olar, lakin fayllara yalnız istifadəçi əsərdən istifadə şərtləri ilə razılaşıqdan sonra daxil olmaq olar;

- məhdud sayda fayllara çıxış ilə tədqiqat. Bu halda, bəzi məlumatlar (məsələn, təsvir) açıq qalır, lakin bir və ya bir neçə fayla giriş məhduddur. Müəyyən bir istifadəçi qrupu, məsələn, saytda qeydiyyatdan keçənlər üçün açıq ola bilər;

- məhdud çıxışla tədqiqat. Bu halda istifadəçi üçün yalnız metadatanı əlçatan olacaq [3].

Platformanın yaradıcıları hesab edirlər ki, tədqiqat getdikcə daha çox məxfi məlumatları ehtiva edir, lakin buna baxmayaraq, elmin inkişafı üçün son dərəcə faydalı olacaqdır. Bu cür əsərlərin təhlükəsizliyini təmin edə biləcək, lakin eyni zamanda məlumatların məhdud şəkildə açıqlanması üçün alətlər də daxil edəcək. Proqram təminatı Java proqramlaşdırma dilində yazılmışdır. Platforma sitat gətirməyi dəstəkləyir, Github-a qoşulur, lakin DOI təmin etmir. Platforma metadatanın üç səviyyəsini (təsvir/sitat, domen və ya xüsusi sahələr, fayl metaməlumatları) dəstəkləyir, WorldMap ilə inteqrasiya

yolu ilə coğrafi-məkan fayllarını xəritələşdirmək imkanına malikdir. Layihə bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir: məsələn, müəyyən formatlarda olan fayllar - Stata, SPSS, R, Excel (xlsx) və CSV cədvəl məlumatları kimi qəbul edilə bilər. Onlar məlumat kəşfiyyatı, təhlili və meta-analiz proqramı olan TwoRavens ilə işləyə bilər. Şəkil faylları - JPG, PNG və TIF - verilənlər bazası üçün standart miniatur kimi seçilə bilər. Seçilmiş şəkil axtarış səhi-fəsində görünəcək [4].

Zenodo rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. Layihənin adı yunan alimi, şairi və filosofu, mətnşünaslığın banisi, İsgəndəriyyə Kitabxanasının ilk kitabxanaçısı Zenodotun şərəfinə verilib. O, OpenAIRE layihəsi və CERN (Avropa Nüvə Tədqiqatları Təşkilatı) tərəfindən 2013-cü ildə birgə hazırlanmış universal açıq mənbə repozitoriyasıdır. Platforma Avropa Komissiyası tərəfindən OpenAIRE layihələri, CERN, Alfred P. Sloan Fondu və CERN & Society Foundation vasitəsilə ianələr vasitəsilə maliyyələşdirilir. Platformanın əsas istifadəçiləri alimlər və tədqiqatçılardır. Layihənin saytında qeyd edildiyi kimi, *“elmi məqalələrin dərci tədqiqat başa çatdıqdan bir neçə ay və ya il sonra baş verə bilər”* [8].

Zenodo tədqiqatdan "qapalı" məzmunun yerləşdirilməsi seçimini təklif edir və o, təhlükəsiz şəkildə saxlanılacaq. Eyni zamanda, tədqiqat materialları platformaya təhlükəsiz şəkildə yüklənə və sonra rəyçilər üçün təhlükəsiz bağlantılar təmin edilə bilər. Bütün elm sahələrindən tədqiqat nəticələrini Zenodo-ya yükləmək mümkündür. Yükləmə formasında istifadəçi fayl növləri arasında seçim edə bilər: nəşr (kitab, kitab bölməsi, sənəd, jurnal məqaləsi, patent, çapdan əvvəl, hesabat, tezis və s.), poster, təqdimat, məlumat toplusu, şəkil (rəsm, qrafik, diaqram, fotoqrafiya), proqram təminatı, video/audio və onlayn kurslar kimi interaktiv materiallar. Bütün növ tədqiqat işlərini platformada yerləşdirmək üçün uyğundur və onlar müəllif hüquqları və ya məlumatların açıqlanmaması müqavilələrini pozmamalıdır. Hər kəs istifadəçi ola bilər və məzmun yükləyərkən heç bir mülkiyyət hüququ CERN-ə verilmir. Bütün yüklənmiş materiallar tərəflərin mülkiyyətində qalır. Siz istənilən fayl formatını yükləyə bilərsiniz, halbuki bir məlumat dəstinin ölçüsü 50 GB-dan çox olmamalıdır. Bütün metadata MARC-XML, Dublin Core və DataCite Metadata Schema kimi bir neçə standart formatda ixrac edilir. Fayllar həm şəxsi, həm də açıq şəkildə yerləşdirilə bilər. "Bağlı" fayllar icazəsiz istifadədən qorunur. Bu halda, faylın dərc oluna biləcəyi tarixi təyin etmək mümkündür. Bu halda platforma "embarqo" müddətinin sonuna qədər girişini məhdudlaşdıracaq, bundan sonra məzmun ictimailəşəcək. Bu halda bütün məlumatlar CERN məlumat mərkəzlərində saxlanılacaq. Tərtibatçılar xəbərdarlıq edirlər ki, *"repozitoriyaların bağlanması halında, bütün məzmunu uyğun alternativ repozitoriyalara inteqrasiya etmək üçün hər cür səy göstəriləcək"* [2]. Eyni zamanda, "özəl" girişli olan fayllar

şifrələnməmiş formada saxlanılır və müəyyən şərtlər altında Zenodo işçiləri tərəfindən baxıla bilər, yəni platforma məxfi məlumatların saxlanması üçün uyğun deyil.

Zenodo serverləri faylların təhlükəsizliyini təmin edən OpenStack (buludların yaradılması üçün pulsuz proqram layihələri toplusu) və Puppet (birdən çox kompüterdə əməliyyat sistemlərinin və proqramların konfigurasiyasının idarə edilməsi) ilə təchiz edilmişdir. Serverlər Flume, Elasticsearch (pulsuz proqram axtarış sistemi), Kibana (proses/informasiya monitorinqi plaqini) və Hadoop üzərində qurulmuş CERN proqramından istifadə etməklə monitorinq edilir. Səhv mesajları saxlanılır və xüsusi bölməyə yönləndirilir və trafikə məhdudlaşdırılması DNS və HAProxy-nin birləşmiş kombinasiyası ilə idarə olunur (daxil olan sorğuları çoxlu müxtəlif serverlərə paylamaqla server yükünün balanslaşdırılması proqramı). İstər infrastruktur səviyyəsində, istərsə də proqram kodu səviyyəsində bütün dəyişikliklər keyfiyyət nəzarət sistemi tərəfindən əvvəlcədən təsdiqlənir, sonra isə istehsal sistemi tərəfindən həyata keçirilir.

Zenodo-ya yüklənmiş bütün fayllar 18 petabaytlıq EOS CERN xidmətində saxlanılır. Hər bir faylın müxtəlif serverlərdə yerləşən iki nüsxəsi var. Tərtibatçılar təhlükəsizliyə xüsusi diqqət yetirdilər: bütün girişlər müvafiq təlim keçmiş işçilərin sayı ilə məhdudlaşır. Eyni zamanda, istifadəçi məlumatlarına giriş həmişə onların peşəkar vəzifələrinə uyğun olmalıdır və yalnız təhlükəsizlik problemlərini müəyyən etmək və həll etmək, resurslara nəzarət etmək və s. Serverlər CERN təhlükəsizlik bazasına uyğun idarə olunur, əməliyyat sistemi və proqramlar avtomatik olaraq yenilənir. Zenodo hashing alqoritmlərindən istifadə edərək parolları saxlayır (PBKDF2 + SHA512).

Platforma hər bir obyektə unikal rəqəmsal identifikator (DOI və ya ARK) təyin etməyə imkan verir, onun köməyi ilə obyektə sitat gətirmək mümkündür. Əsərin platformada görünməsi üçün onu əsas səhifədəki yükləmə düyməsi ilə əlavə etməli, metadata daxil etmək və dərc etmək olar. Məlumatların ictimai domendə dərc edilməsi üçün, "Giriş hüququ" bəndində "Açıq Giriş" seçilməlidir. Platforma ingilis dilində işləyir və ISO 639-3 standartında müəyyən edilmiş istənilən dildə metaməlumatları dəstəkləyir. Zenodo-nun demo versiyası yoxdur [8].

Invenio rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. Python proqramlaşdırma dilində yazılmış rəqəmsal aktivlərin idarə edilməsini və institusional repozitoriyaların qurulmasını təmin edən açıq mənbə platformasıdır. Platformanın əsas tərtibatçısı, Zenodo-da olduğu kimi, AUTH, CFA, DESY, EPFL, FZJ, GSI, RERO, SLAC və başqalarının dəstəyi ilə CERN-dir. Bu gün Invenio bütün dünyada akademik institutlar və kitabxana şəbəkələri tərəfindən istifadə olunur. Invenio OAI-PMH metadata toplama protokollarının standartlarına uyğundur, MARC21, BibTeX, DataCite, Dublin

Core, EndNote, RefWorks kimi bir neçə metadata formatını dəstəkləyir. Platforma PostgreSQL verilənlər bazası serveri, Redis, indeksləşdirmə və məlumat axtarışı üçün Elasticsearch, mesajlaşma üçün RabbitMQ kimi bir neçə xidmətdən istifadə edir. GitHub-a qoşulmuş DOI təmin edir.

Tərtibatçılar eyni zamanda bir neçə milyon qeyd arasında axtarış apara bilən axtarış sistemini xüsusilə vurğulayır, həmçinin sistemin “fərdiləşdirilməsinə” diqqət yetirirlər: Invenio API vasitəsilə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan yüzlərlə plagindən ibarət olduğundan, hər bir istifadəçi platformanın imkanlarını genişləndirə və iş axınlarını sizin üçün fərdiləşdirə bilər. Platforma audio və video materiallar daxil olmaqla istənilən formatda məzmun yükləməyə, onlardan kolleksiyalar, siyahı və albomlar yaratmağa imkan verir. Bundan əlavə, platforma istifadəçiləri xüsusi icmalar təşkil etməyə, onlarla sənədləri paylaşmağa və poçt və ya RSS vasitəsilə avtomatik bildirişlər qurmağa imkan verir. Platforma istifadəçiyə demo versiya ilə tanış olmaq imkanı verir. Hazırda platformadan bütün dünya kitabxanaları və muzeyləri istifadə edir: məsələn, Kot-d’İvuarın Ali Təhsil və Araşdırma Kitabxanası, Çexiya Milli Texniki Kitabxanası, Kaliforniya Texnologiya İnstitutu və s. [9].

Fedora rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. Fedora daxili məlumat dəstəyi ilə çevik, açıq mənbə platformasıdır. Platformanın tərtibatçılarının fikrincə, “*o, rəqəmsal arxivləri və kitabxanaları saxlamaq və onlara daxil olmaq üçün əla platformadır*” [2]. Platforma tarixi və mədəni materialların çox böyük və mürəkkəb rəqəmsal kolleksiyalarına, eləcə də elmi məlumatlara çıxışı təmin etmək üçün istifadə olunur. Əsas istifadəçi kateqoriyaları arxivlər, universitetlər, tədqiqat institutları, universitet kitabxanaları, milli kitabxanalar və dövlət qurumlarıdır. Fedora Layihəsi DuraSpace qeyri-kommersiya təşkilatı tərəfindən yaradılmışdır. Platforma Mellon Fondundan qrant almış Cornell Universiteti və Virciniya Universiteti tərəfindən hazırlanmışdır. Proqramın beta versiyası 2002-ci ildə Java proqramlaşdırma dilində yazılmışdır və Fedora 4.7.4 hazırda istifadəçilər üçün əlçatandır. Platforma üzvlük haqları hesabına maliyyələşdirilir. Bu gün ondan dünyanın 35 ölkəsində 300-dən çox təşkilat istifadə edir.

Platforma müasir veb standartlarından istifadə edərək RESTful API vasitəsilə bir sıra əsas xidmətlər təqdim edir. Platformada istənilən növ fayl saxlanıla bilər və fayl sistemləri və verilənlər bazaları da daxil olmaqla faylların və metaməlumatların saxlanması üçün bir çox variant var. Rəqəmsal aktivlər plaginlərdən istifadə etməklə qorunur. Platforma sitat gətirməyi dəstəkləmir və DOI təmin etmir, lakin GitHub-a qoşulub.

Fedora tam rəqəmsal repozitoriyanın ən yaxşı şəkildə müxtəlif interfeys və mexanizmlərin inteqrasiyası ilə qurulması prinsipinə əsaslanır və buna görə də rəqəmsal arxiv idarəetmə platformasıdır. Eyni zamanda, Fedora müxtəlif formatlarda rəqəmsal obyektlərin idxalını və ixracını dəstək-

ləyir. Bu, platforma və digər proqramlar arasında obyektlərin mübadiləsinə imkan verir və rəqəmsal məlumatların saxlanması və arxivləşdirilməsini asanlaşdırır. Platformanın demo versiyasını tapmaq mümkün olmadı [10].

Islandora rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. Fedora Islandora adlı daha böyük layihənin bir hissəsidir. Fedora Commons, Drupal, Solr və digər proqramlar tərəfindən dəstəklənən açıq mənbə platformasıdır. O, Şahzadə Edvard Adası Universitetində (Kanada) Robertson Kitabxanası tərəfindən hazırlanmış və GNU lisenziyası ilə buraxılmışdır. 2008-ci ildə universitet 2008-2018-ci illər üçün İnkişaf Strategiyasını nəşr etmişdi. Sənədin bəndlərindən biri də *“bütün tədqiqatçılar üçün materialların, sənədlərin sürətlərinin, nəşrlərin və hesabatların yer alacağı ictimai institusional repozitoriyanın”* hazırlanması idi [11]. Tezliklə IslandScholar.ca-nın ilk versiyası yaradıldı, hansı ki, sitatlar və nəşrlər əlavə etmək imkanı da var.

2012-ci ilin fevral ayında universitet "Açıq giriş və tədqiqat nəticələrinin yayılması" adlı yeni strategiyayı buraxdı. Buna əsasən, elm adamları elmi araşdırmalarını IslandScholar-a təqdim etməli, əsərlərinə müəlliflik hüquqlarını saxlamağa imkan verən jurnallarda dərc etməli, daha sonra əsərlərini IslandScholar-a yükləməlidir (preprintlər, tədqiqat məlumatları və s.). Diplom işləri, magistr və namizədlik dissertasiyaları eyni sistemə düşməlidir. Beləliklə, platformanın əsas məqsədi mədəniyyət qurumlarına, elmi təşkilatlara və onların auditoriyalarına yeni rəqəmsal materialları birgə idarə etmək və kəşf etməkdə kömək etmək olub.

Platforma bir neçə proqram əsasında qurulub. Əlavə proqram məhsulları ilə genişləndirilə bilər. İnterfeys məzmun idarəetmə platforması Drupal-a əsaslanır. Islandora platforma kodu ImageMagick, FITS, LAME, Tesseract Internet Archive Bookreader, Open Seadragon kimi müxtəlif üçüncü tərəf proqram təminatı ilə qarşılıqlı işləməyə imkan verir.

Layihənin əsas xüsusiyyətləri:

- istənilən fayl növləri üçün dəstək;
- bir neçə dil üçün dəstək;
- unikal sxemlər daxil olmaqla istənilən XML metaməlumat standartına dəstək;
- semantik ontologiyaların dəstəklənməsi və obyektlər arasında əlaqələrin yaradılması;
- Apache Solr tərəfindən dəstəklənən çevik axtarış.

Islandora üçün mənbə kodu Github-dan yükləmək üçün mövcuddur. Platforma dünyanın universitetlərində, kitabxanalarında və arxivlərində quraşdırılıb, ən görkəmli istifadəçiləri arasında Meksikanın Milli Antropologiya və Tarix İnstitutu, İllinoys Texnologiya İnstitutu, ABŞ Geoloji Xidməti (cəmi 213 qurum) var. Platformanın demosu yoxdur [11].

Archivematica rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi.

Archivematica onlayn materiallara uzunmüddətli çıxışı təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş pulsuz və açıq mənbəli rəqəmsal yaddaş sistemidir. Bütün proqram təminatı və sənədlər pulsuzdur və GNU Affero General Public License (AGPL 3.0) və Creative Commons altında buraxılır. Platforma AtoM, DSpace, CONTENTdm, Islandora, LOCKSS, DuraCloud, OpenStack və Archivists Toolbar kimi layihələrlə qarşılıqlı əlaqədə olur. Platformanın yaradıcısı Artefactual Systems-dir. Layihə Müasir İncəsənət Muzeyi (MoMA), Yale Universitetinin Kitabxanası, Miçiqan Universiteti və digərləri tərəfindən maliyyələşdirilir. Platformanın məqsədi məhdud texniki və maliyyə resursları olan arxiv və kitabxanaları rəqəmsal məlumatların qorunmasına və onların əlçatan olmasına kömək edəcək alətlərlə təmin etməkdir. Qeyd edək ki, layihə platformanı quraşdırmaq istəyən qurumlara texniki dəstək göstərir.

Platforma bir çox "mikroservislərdən" - Açıq Arxiv İnformasiya Sisteminin (OAIS) məlumat paketinin ekvivalenti olan verilənlər modeli üzərində işləyən kiçik sistem tapşırıqlarından - açıq arxiv informasiya sistemlərinin əsas modelidir:

SIP - informasiya təminatı paketi,

AIP - arxiv məlumat paketi,

DIP - məlumat yayma paketi.

Sistemə fayllar, yoxlama məbləğləri, qeydlər, təqdim olunan sənədlər, XML metadata daxildir. Archivematica-nın bütün funksiyalarına dünyanın istənilən yerindən daxil olmaq idarəetmə paneli vasitəsilə mümkündür. Python proqramlaşdırma dili əsasında Django MVC istifadə edərək hazırlanmışdır. Platforma istifadəçilərə metadata əlavə etmək və ya redaktə etmək imkanı verir. Bildirişlərə səhv hesabatı və tapşırıqların monitorinqi daxildir. İdarəetmə paneli sistemin vəziyyətini göstərəcək, həmçinin mikroprosessorların idarə edilməsini və işə salınmasını asanlaşdıracaq çox istifadəçi interfeysinə giriş imkanı verir. Bildirişlər səhv hesabatlarını, MCP server tapşırıqlarının statistikasını və proses zamanı istifadəçi tərəfindən qəbul edilən qərarları göstərir. Archivematica yüklənmiş fayllar üçün xüsusi formatdan istifadə edir. Platformanın strategiyası faylları daha sonra saxlamaq və endirdikdən sonra daxil olmaq üçün normallaşdırmaqdır. Platforma fayl formatlarını qruplaşdırır (məsələn, mətn, audio, video, rasterləşdirilmiş şəkillər, vektor şəkilləri və s.). Format seçimi istifadəçinin ən yaxşı təcrübələrinə, pulsuz və açıq mənbəli normallaşdırma vasitələrinin mövcudluğuna və hər bir nəşr fayl formatındakı xüsusiyyətlərin təhlilinə əsaslanır.

Platformanın əvvəlki versiyaları ilə işləmək üçün sizə Linux əsaslı əməliyyat sistemi lazımdır. Ən son versiya Ubuntu 14.04.5, Ubuntu 16.04.2, CentOS 7.3.1611 əməliyyat sistemlərində sınaqdan keçirilmişdir. Tərtibat-

çılar qeyd edirlər ki, platforma təlimatlarda əhəmiyyətli kənarlaşmalarla MacOS X-də işləyə bilər və mütləq Windows-da işləməyəcək. Platformanı sınaq rejimində işə salmaq və ya kiçik kolleksiyaları (100-dən az 1 GB fayl və ya daha az) dəstəkləmək üçün minimum avadanlıq tələbləri ikinüvəli prosessor, 2 GB-dan çox yaddaş və 7 GB disk sahəsi tələb edəcək. Platformanın tam işləməsi üçün ikinüvəli prosessor, 4 GB-dan çox yaddaş və ən azı 20 GB disk sahəsi (kolleksiyanın ölçüsündən asılı olaraq) tələb olunur.

Archivemtica Dublin Core və PREMIS kimi bir neçə metadata standartlarını, həmçinin əlavə meta teqləri dəstəkləyir. O, GitHub-a qoşulub, sitat gətirməyi dəstəkləmir və DOI təmin etmir. Layihənin veb saytında demo versiyası mövcuddur, orada istənilən istifadəçi işləyə bilər. Bunu etmək üçün layihənin veb saytında da mövcud olan istifadəçi adı və şifrə daxil edilməlidir. Layihə müxtəlif universitet və kitabxanaların dəstəyi ilə ABŞ, Avropa (Böyük Britaniya və Hollandiya), Avstraliyada hazırlanır və müzakirə olunur. Görüşlərdə platformanın işi və lazımı təkmilləşdirmələr müzakirə olunur [12].

Greenstone rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. Rəqəmsal kitabxana kolleksiyalarının yaradılması və yayılması üçün proqram məhsuludur. Platforma əvvəlcə YUNESKO və Humanitar İnformasiya QHT (Belçika) ilə əməkdaşlıqda Waikato Universitetində (Yeni Zelandiya) rəqəmsal kitabxana yaratmaq üçün hazırlanmışdır. GNU GPL v2 lisenziyası altında paylanmışdır. C++, Java, Perl, XSLT, Javascript dillərində yazılmışdır. Platforma Windows, Unix/Linux və Mac OS-X əməliyyat sistemlərində işləyir. Layihənin saytında qeyd edildiyi kimi, *“Greenstone mətn, şəkil, audio və video yazılar daxil olmaqla müxtəlif formatlarda milyonlarla sənəddən ibarət genişmiqyaslı kitabxana və arxiv kolleksiyalarının yaradılması və istifadəyə verilməsi üçün hərtərəfli sistemdir”* [13].

Hazırda iki versiya var: Greenstone2 və Greenstone3. Tərtibatçılar qeyd edirlər ki, ümumiyyətlə, platformalar eyni şəkildə işləyir. Greenstone3-ün üstünlükləri - platforma interfeysin dəyişdirilməsi üçün daha çox seçimlər təqdim edir, XSLT istifadə edərək HTML-ə çevrilən XML-də səhifə məlumatlarını yaradır. Bütün formatlaşdırma XSLT istifadə edərək həyata keçirilir, ona görə də quraşdırma özü Greenstone2 ilə müqayisədə daha sadədir. Berry Baskets xidməti Greenstone-da dərc edilmiş kolleksiyaları nəzərdən keçirərkən maraq doğuran sənədləri toplamaq üçün bir üsul təklif edir. Məsələn, istifadəçi maraqlandıran sənədi səbətə köçürə, daha sonra onun məzmununa baxa və hətta sənədi elektron poçta daxil edə bilər. Platforma kolleksiyaları CD-ROM və DVD-ROM-a ixrac etməyə imkan vermir, o, yeni yaradılmış kolleksiyaları göstərməyə və faylları formatlaşdırarkən səhvlərə yol verə bilər.

Platforma müxtəlif formatlı faylları emal etməyə imkan verir: PDF

sənədləri, HTML səhifələri, Power Point təqdimatları, Excel cədvəlləri, şəkillər, videolar, MARC qeydləri. Digər növ sənədləri dəstəkləmək üçün pluginlər tələb olunur. Platformada GEMS metadata dəsti üçün xüsusi redaktor var. Platforma çoxdillidir, hətta layihənin veb-saytı rus dilindədir. Platforma GitHub-a qoşulub və DOI təmin edir. Hazırda AHKRC (Pakistanın Rəqəmsal Kitabxanası), ARCAS (ictimai sahədə humanitar və sosial elmlər üzrə elmi materialların yer aldığı portal), Balear Adalarının Elmi Rəqəmsal Kitabxanası, FIA (Balear Adalarının Elmi Rəqəmsal Kitabxanası), Uruqvay Milli Kitabxanası, Namibiya Rəqəmsal Arxivi — cəmi 89 portal bu sistemdən istifadə edir. Rusiya Elmlər Akademiyasının bir neçə kolleksiyası bu platformada yerləşdirilib. Platformanın quraşdırılması üçün təlimatlar rus dilində də mövcuddur, bir çox tədqiqatçılar isə platformanın quraşdırılmasının kifayət qədər çətin olduğunu qeyd edirlər [13].

ResCarta rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. Rəqəmsal məzmunu idarə etmək, saxlamaq və əldə etmək üçün nəzərdə tutulmuş proqramdır. Platforma qeyri-kommersiya təşkilatı ResCarta Foundation tərəfindən istifadəçilərə sadə və rahat formatda fərqli rəqəmsal kolleksiyalara daxil olmağa imkan verən açıq mənbə platformalarının həyata keçirilməsi üçün vahid standartlar toplusunu hazırlamaq məqsədilə yaradılmışdır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, ResCarta mətnlərdən və/və ya şəkillərdən ibarət kiçik elektron kitabxana (100 - 1000 sənəd) yaratmaq üçün daha münasibdir: *“məsələn, bu, köhnə kitabların, fotosəkillərin, qeydlərin və s.-nin rəqəmsal kolleksiyası ola bilər”* [14]. Platforma Java proqramlaşdırma dilində yazılmışdır və istənilən əməliyyat sistemində işləyir. İlk versiya 2004-cü ildə çıxmışdı.

Platforma iki proqramdan ibarətdir: ResCarta Toolkit və ResCarta Web. Birinci proqram JPG, TIFF, PDF faylları, eləcə də audio formatları daxil edə bilən rəqəmsal kolleksiyalar yaratmağa imkan verir. İstifadəçi faylları metadata əlavə edə və sonra onları kolleksiyalarda birləşdirə bilər. Kolleksiyalara ResCarta Web vasitəsilə daxil olmaq mümkündür ki, bu da obyektlərə baxmaq və onların arasında lazımi sənədləri axtarmaq imkanı verir. Bundan əlavə, istifadəçi “jOAI OVERVIEW proqramını quraşdırıb bilər ki, bu da sizə ResCarta proqramını OAI Məlumat Proвайderi kimi istifadə etməyə imkan verir, yəni OAI metadatasını müvafiq proqram təminatına malik olan digər təşkilatlara vermək və OAI Harvester kimi - yəni digər təşkilatlardan OAI metadatasını toplamağa imkan verir. Platforma GitHub-a qoşulub, lakin DOI təmin etmir. Axtarış tam mətnə (tanınmaq şərtilə) dəqiq uyğunluqlar olduqda (morfologiya və kəsilmə olmadan) aparılır, sənədə açar sözlər əlavə edilə bilər. Eyni zamanda, səhifələr ardıcıl olaraq verildiyi üçün sənədi tam yükləmək mümkün olmayacaq. Platformanın ən böyük çatışmazlıqları çox sadə funksionallıq və interfeysdir [14].

MyCoRerəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. Repozitoriyalar, rəqəmsal arxivlər və kitabxanalar yaratmaq üçün açıq mənbə platformasıdır. O, Almaniyanın müxtəlif universitet kitabxanalarında və kompüter mərkəzlərində işlənilib hazırlanmışdır, ilk versiyası 2001-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Platforma Java və XML dillərində yazılmışdır. Ümumi İctimai Lisenziya (GPL) altında mövcuddur. Platforma faylların yüklənməsi və dərci, məlumatların idarə edilməsi (MODS məlumatlarının təsviri sxemi əsasında), axtarış, OAI interfeysi, şəkilə baxış və s. təmin edən funksional nüvədən ibarətdir. Əlavə xüsusiyyətlər: fərdiləşdirilə bilən veb səhifələr, PDF, sənədlər, audio/video faylları, şəkillər, fayl kataloqları kimi bütün ümumi fayl növlərinin idarə edilməsini təmin edir. Platforma əlavə proqramlarla genişləndirilə bilər. Sənədlər alman və ingilis dillərində mövcuddur, tərtibatçılar proqramın dilinin istifadəçinin ehtiyaclarına uyğunlaşdırıldığını iddia edirlər. MyCoRe GitHub-a qoşulub, lakin DOI təmin etmir. Platforma Linux, MacOS X, Unix, Windows əməliyyat sistemlərində işləyir. İdentifikatorlar (URN, DOI, Handle) məlumatlara daimi girişi təmin edir. Beləliklə, elektron nəşrlər və rəqəmsal nüsxələr daimi unikal ünvan alır. İstifadəçilər üçün platformanı idarəçi, müəllif və ya redaktor kimi sınaqdan keçirə biləcək demo versiyası mövcuddur. Xəritə MyCore istifadə edən təşkilatları göstərir. Bunlar əsasən Almaniyanın mədəniyyət, elm və təhsil müəssisələridir, lakin Böyük Britaniya və İtaliyadan da təşkilatlar var [15].

SobekCM rəqəmsal repozitorilərin yaradılması vasitəsi kimi. Rəqəmsal kitabxanalar və repozitoriyalar üçün açıq mənbəli proqram məhsulu və alətlər dəstidir. Çox vaxt platformadan kitabxanalar, arxivlər, muzeylər, kolleclər, universitetlər, elmi tədqiqat layihələri istifadə edir. Proqram Florida Universitetinin Kitabxanasında hazırlanmışdır. Platformanın inkişafı 2005-ci ildə başladı, ilk versiyası 2006-cı ildə istifadəyə verildi. SobekCM ilə işləyən ən böyük rəqəmsal repozitoriyalar Florida Universiteti Rəqəmsal Kitabxanası və Karib Rəqəmsal Kitabxanasıdır. 2011-ci ildə SobekCM platforması ştatda rəqəmsal kitabxanaların qurulması üçün seçildi. Platformanın inkişafı hələ də davam edir və müxtəlif qrantlar hesabına maliyyələşdirilir. SobekCM C# proqramlaşdırma dilində yazılmış və GNU GPL altında buraxılmışdır. Platforma kolleksiyalarda tam mətn axtarışını təmin edir; istənilən növ faylların yüklənməsi (mətn, şəkil, multimedia, audio və video faylları, məlumat dəstləri); avtomatik transformasiya ilə metadata dəstəyi (METS / MODS, MARCXML, Dublin Core); Google xəritələri əsasında axtarış; tam ekranda gəzinti (şəklil miqyasını artırmaq imkanı ilə); fərdi interfeys (məsələn, dLOC və Matheson Tarix Muzeyi); OAI-PMH dəstəyi təmin edir. İnterfeys ingilis, ispan və fransız dillərində təqdim olunmuşdur. Platformada pluginlər bağlıdır, məsələn, Model3D Viewer 3D modellərə baxmaq imkanı verir. Platformanın veb saytında bildirilir ki, o, Omeka kimi digər proqram

məhsullarına inteqrasiya oluna bilər. Platforma yalnız Microsoft Windows əməliyyat sistemlərində işləyir. SobekCM-dən istifadə etmək üçün serverdə ən azı 4 GB yaddaş və 80 GB disk sahəsi olması tövsiyə olunur. Platforma GitHub-a qoşulub, lakin DOI təmin etmir [16].

Nəticə. Repozitoriya əvvəlcə şəbəkələşmə üçün nəzərdə tutulmuş şəbəkə alətidir. Repozitoriyalar arasında əlaqələr, repozitoriyalar tərəfindən təqdim edilən metadata və istifadəçi fəaliyyəti məlumatlarını təhlil edən müvafiq xidmətlərin hərəkəti nəticəsində iki istiqamətli bağlantıların qurulması təmin edilir. Resurslar arasında əlaqələr paylanmış repozitoriya, çoxqatlı elmi şəbəkələr yaratmağa imkan verəcək və elmi kommunikasiyalar və tədqiqat infrastrukturlarının səmərəli ittifaqının yaradılmasına təkan verəcək, elmlə məşğul olunan yerlər ilə elmi tədqiqatların dərc edildiyi yerlər arasında körpü yaradacaq. Repozitoriya təkcə insan istifadəçiyə deyil, həm də repozitoriya arasında məlumat mübadiləsi prosesini avtomatlaşdırmaq üçün yaradılmış robot istifadəçiyə yönəldilməlidir. Bu yanaşma, onların yaradılması və inkişafı xərclərini azaltmaqla yanaşı, repozitoriyalardan istifadə üçün geniş spektrli qlobal xidmətlərin inkişafına imkan verəcəkdir. Bununla belə, yalnız xarici proqramlar üçün metadata axtarmaq imkanı verməklə məhdudlaşmamalı, resursların tam çeşidində (tam mətn, naviqasiya üsulları, istifadə məlumatları və s.) çıxış təmin edilməlidir.

Uğurlu olmaq üçün repozitoriya inzibatçısı platformaların daim yeni versiyalarının təqdim edilməsini, məlumatların yenilənməsini və resurslar arasında əlaqəni təmin etməlidir. Repozitoriyanın məzmunu statik olmamalıdır, zaman keçdikcə dəyişməlidir. İnzibatçı məlumatın alınmasını passiv gözləyə bilməz, o, özü onu müəyyən etməli, əlavə etməli və repozitoriyada baş verən dəyişikliklər haqqında əlaqəli sistemləri aktiv şəkildə xəbərdar etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A.A., Qurbanov A.İ. Kitabxanaların kompüterləşdirilməsinin əsasları. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, - 2016, - 328 s.
2. Шварцман М. Е. Открытое программное обеспечение для создания электронных библиотек: сравнительное исследование. 2014 // <http://www.aselibrary.ru>
3. Crosas M. The Dataverse Network: An Open-Source Application for Sharing, Discovering and Preserving Data. D-Lib Magazine // <https://goo.gl/GwLV8K>
4. Dataset + File Management. Dataverse Project.// <https://goo.gl/wMCmWj>
5. Информационная система T-Libra//<http://www.softconst.ru/tlibra>
6. Omeka. History//<https://omeka.org>
7. The Dataverse Project//<https://dataverse.org>
8. Passionate about Open Science!//<http://about.zenodo.org>
9. Invenio Digital Library Framework//<http://invenio-software.org>
10. Fedora is the flexible, modular, open source repository ...//<http://fedorarepository.org>
11. Why islandora?//<https://islandora.ca>

12. Open source OAI//<https://wiki.archivematica.org>
13. About Greenstone//<http://wiki.greenstone.org>
14. The need for ResCarta//<http://www.rescarta.org>
15. MyCoRe. Das Framework zur Präsentation und Verwaltung digitaler Inhalte//
<http://www.mycore.de>
16. SobekCM Open Source Digital Repository Software// <http://sobekrepository.org>

ПРОГРАММНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДЛЯ СОЗДАНИЯ ЦИФРОВОГО РЕПОЗИТОРИЮ

Улдуз И.МАНАФОВА, Айсель В.ГАСАНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье изучена программная поддержка создания цифровых репозиторий. Для этого сначала было изучено понятие репозитория, затем определена цель создания репозитория. Кроме того, в статье рассматриваются системы создания цифровых хранилищ и их история. Для этого в исследовании участвовала каждая система отдельно, Vital, NewGenLib, SimpleDL, T-Libra, DSpace, Omeka, Eprint, Invenio, Dataverse, CKAN, Zenodo, Islandora, Fedora, Greenstone, ResCarta, MyCore и были изучены методы их использования.

Ключевые слова: репозиторий, программное обеспечение, платформа, электронно-библиотечные системы, Vital, NewGenLib, SimpleDL, T-Libra, DSpace, Omeka, Eprint, Invenio, Dataverse, CKAN, Zenodo, Islandora, Fedora, Greenstone, ResCarta, MyCore

SOFTWARE FOR CREATING A DIGITAL REPOSITORY

Ulduz I.MANAFOVA, Aysel V.HASANOVA

SUMMARY

The article studied software support for creating digital repositories. To do this, first was studied the concept of a repository, then was determined the purpose of creating repositories. In addition, the article discusses the systems for creating digital storages and their history. To do this, each system separately participated in the study, were studied Vital, NewGenLib, SimpleDL, T-Libra, DSpace, Omeka, Eprint, Invenio, Dataverse, CKAN, Zenodo, Islandora, Fedora, Greenstone, ResCarta, MyCore and methods of their use.

Keywords: repository, software, platform, electronic library systems, Vital, NewGenLib, SimpleDL, T-Libra, DSpace, Omeka, Eprint, Invenio, Dataverse, CKAN, Zenodo, Islandora, Fedora, Greenstone, ResCarta, MyCore

UOT 016**VEB ƏSASLI PATENT AXTARIŞI VƏ ƏLAQƏLİ
VERİLƏNLƏR BAZALARI****Namiyə N.XƏLİLOVA ***

Məqalədə əqli mülkiyyət növü kimi patentlər əsas araşdırma obyektii olaraq şərh edilmiş, patent anlayışının ətraflı izahı verilmişdir. Ölkəmizdə patent qanunvericiliyi və ixtira, faydalı model və sənaye nümunələrinə patentin alınmasına dair tələblər müəyyənləşdirilərək təqdim edilmişdir. Patent müraciəti prosesində ilkin araşdırma, internetdə patent axtarışı, patent sorğusunun həyata keçirilməsi üsulları araşdırmaya cəlb olunan prioritet məsələlərdəndir. Ölkəmizdə patentlərin əhəmiyyəti ilə bağlı maarifləndirmə işinin artırılmasına ehtiyac vardır. Bu məqalənin məzmunu mövzuya dair ümumi bələdçi rolunu oynamaq məqsədini daşıyır. Məqsəd patent, patent axtarışı və patent verilənlər bazaları anlayışı haqqında ümumiləşdirmə aparmaqdır.

Açar sözlər: patent, patent axtarışı, patent müraciəti, patent verilənlər bazası

Giriş. Texnologiya və innovasiyaların sürətlə inkişaf etdiyi müasir dünyada patent sənədləri texniki məlumatların saxlandığı ən mühüm mənbələrdən biridir. Dünyada texnika üzrə sənədlərin təqribən 80%-i patent sənədləridir. Patent mənbələri informasiya axtarışı üçün ən etibarlı mənbələrdən hesab olunur. Məlum olduğu kimi, patent hüququ texniki yeniliklərin, yəni ixtiraların sahiblərinə müəyyən müddətə qanuni olaraq verilən inhisar hüququdur. İqtisadi və texnoloji yüksəlişdə patent sisteminin rolu gündəndən daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu vəziyyət patent sənədlərində olan texniki məlumatların davamlı olaraq genişlənməsinə şərait yaradır.

Patent ixtira sahibinə məhdud müddət ərzində başqalarını ixtiranı yenidən hazırlamaqdan, istifadə etməkdən və ya satmaqdan məhrum etmək üçün qanuni hüquq verən əqli mülkiyyət növüdür. Patent ixtira üçün verilən müstəsna hüququdur, bu ümumiyyətlə nəyisə etmək üçün yeni üsul təmin edən və ya problemin yeni texniki həllini təklif edən məhsul və ya proses

* Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi; namiyaxalilova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-2564-106

ola bilər.

25 iyul 1997-ci ildə qəbul edilmiş Patent haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda patentə belə bir tərif verilib: "patent — ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurum tərəfindən verilən mühafizə sənədi"dir. [2]

Patent ixtiraçının müəyyən müddət ərzində ixtira predmeti olan məhsulun üçüncü şəxslərin istehsalına, istifadəsinə, satışına və ya idxalına mane olmaq hüququna malik olduğu sənəddir. İxtira edilmiş hər şey patent mühafizəsi ilə əhatə olunur. İxtira edilmiş məhsul və ya sistemin bütün hüquqları patent sahibinə məxsusdur və ondan icazəsiz istifadə edilə bilməz. Patent almaq üçün edilən patent müraciətində ixtira haqqında texniki məlumatlar ictimaiyyətə açıqlanmalıdır. Patentlər ərazi hüquqlarıdır. Ümumiyyətlə, müstəsna hüquqlar yalnız patentin verildiyi ölkə və ya regionda həmin ölkənin və ya regionun qanunvericiliyinə uyğun olaraq tətbiq edilir. Əksər ölkələrdə patent hüquqları özəl hüquqa aiddir və patent sahibi öz hüquqlarını təmin etmək üçün patent hüquqlarını pozan şəxsi məhkəməyə verməlidir. Bəzi sənaye sahələrində patentlər rəqabət üstünlüyünün əsas formasıdır, digərlərində isə onlar əhəmiyyətsizdir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının TRIPS (Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarətlə Əlaqədar Aspektləri) sazişinə əsasən, patentlər ÜTT-yə üzv dövlətlərdə texnologiyanın bütün sahələrində hər hansı ixtira üçün mövcud olmalıdır, bir şərtlə ki, onlar yeni olsun, ixtiraçılıq mərhələsini əhatə etsin və sənayedə tətbiq etmək mümkün olsun. Buna baxmayaraq, ölkədən ölkəyə, həmçinin ÜTT-yə üzv dövlətlər arasında patentləşdirilə bilən obyektin nə olması ilə bağlı dəyişikliklər mövcuddur. TRIPS-ə görə patent üçün mövcud qorunma müddəti minimum iyirmi il olmalıdır.

Patent üzrə mühafizə məhdud müddətə, ümumiyyətlə, ərizənin verildiyi tarixdən 20 il müddətinə hesablanır [1].

Patent sertifikatının qüvvədə olma müddəti patent növünə görə dəyişir. Ekspertizalı patent daha uzun və ətraflı müraciət prosesi tələb edir, lakin 20 il müddətində etibarlıdır. Ekspertizası olmayan patent müraciəti qısa və zəhmətsizdir və onun etibarlılıq müddəti 7 il ilə məhdudlaşır. Patent sənədlərinin müddəti uzadıla bilməz. Yalnız ekspertizası olmayan patentlər ekspertizalı patentlərə çevrilə bilər və etibarlılıq müddəti 7 ildən 20 ilə qədər artar. Patent sənədlərinin müddəti bitdikdən sonra patent öz qüvvəsini itirir və ixtira ictimaiyyətə təqdim olunur.

Prinsipcə, patent sahibi başqalarının patentləşdirilmiş ixtiradan kommersiya məqsədli istifadəsinin qarşısını almaq və ya dayandırmaq üçün müstəsna hüquqa malikdir. Başqa sözlə, patent mühafizəsi o deməkdir ki, ixtira patent sahibinin razılığı olmadan başqaları tərəfindən kommersiya məqsədi ilə hazırlana, istifadə oluna, yayıla, idxal edilə və ya satıla bilməz.

Maşınlar, alətlər, cihazlar, kimyəvi birləşmələr və proseslər, bütün növ istehsal üsulları patent mühafizəsi altındadır.

Patent qanunlarının məqsədi ixtiraları, innovasiyaları və yaradıcı intellektual fəaliyyətləri və ixtiralarla əldə edilmiş texniki həllərin sənayedə tətbiqini təşviq etmək üçün lazım olan mühafizəni təmin etməkdir. Verilən patentlər və onların sənayedə tətbiqi ilə texniki, iqtisadi və sosial tərəqqi əldə edilir. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində verilən patentlərin çoxluğu bu fikrin doğruluğunu sübut edir.

Qeyd edək ki, Avropa Patent Ofisi (EPO) hər il Patent İndex hesabatını nəşr edir. Bu qurum ötən il üçün "Patent İndex 2021" hesabatını nəşr etdi. Hesabata əsasən 2021-ci ildə Avropa Patent Ofisinə 188.600 patent müraciəti daxil olmuşdur. Ən çox patent müraciəti edən ilk üç şirkət Huawei, Samsung və LG oldu. Ericsson və Siemens isə 4-cü və 5-ci sırada yer aldı. Patent müraciətlərinin edildiyi ən aktiv sahələr rəqəmsal kommunikasiyalar, tibb texnologiyaları və kompüter texnologiyaları sahələridir.

İxtiraların coğrafiyasına gəldikdə isə ilk iki ölkə dəyişməz olaraq qaldı. Əvvəlki illərdə olduğu kimi Amerika Birləşmiş Ştatları (+% 5,2) 1-ci, Almaniya (+% 0,3) 2-ci, Yaponiya (%- 1,2) 3-cü, Çin (+% 24,0) və Fransa (% - 0,7) 4-cü və 5-ci pillədə yer tutdu [8]/

Patentləşdirilməsi mümkün olmayan mövzular və ixtiralar. İxtira edilən məhsul və ya metodun ixtiraçılıq mərhələsini əhatə edib-etmədiyini anlamaq üçün bəzi meyarlardan istifadə edilir. Hər bir ixtira texniki problemin həllini ehtiva edir. Hər bir ixtiraçı isə belə bir problemin həllini təklif edən şəxs və ya qurumdur. Əgər bu təklif olunan həll texnikanın əlaqədar sahəsindəki mütəxəssislərə məlumdursa onun ixtiraçılıq mərhələsini əhatə etmədiyi və patentləşdirilə bilinməyəcəyi qənaətinə gəlinir. İstifadə olunan meyarları qısaca aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Bunlar ixtiraçılıq xüsusiyyətinə malik olmayan yeniliklərdir:

- kəşflər;
- elmi nəzəriyyələr;
- riyazi metodlar;
- bədii konstruktorluq işinin nəticəsi (dizayn);
- təsərrüfatın və əqli fəaliyyətin təşkili, idarə edilməsi metodları;
- oyunların qaydaları və metodları;
- kompüter alqoritmləri və proqramları;
- informasiyanın təqdimi üsulları;
- şərti işarələr, cədvəllər və qaydalar;
- qurğu (tikili kimi qurğu), bina, ərazi layihələri və planlaşdırma sxemləri;
- mikroorqanizmlər istisna olmaqla, bitkilər və heyvanlar, onların mahiyyət üzrə bioloji yetişdirilməsi üsulları (qeyri-bioloji və

- mikrobioloji üsullar istisna olmaqla);
- inteqral mikrosxemlərin topologiyası;
- insan və heyvan orqanizmlərinin müalicəsinin cərrahi və terapevtik üsulları, xəstəliyin diaqnostikası metodları [3].

Patent müraciəti necə edilir? Patent müraciəti etmək üçün ilk növbədə lazımı sənədlər tam şəkildə hazırlanmalıdır. Bu sənədlər bir faylda yerləşdirilməli və əlaqədar səlahiyyətli orqana təqdim edilməlidir. Patent ərizəsi faylının ixtiranın aid olduğu sahədə mütəxəssis olan biri tərəfindən hazırlanması vacibdir. Müraciət prosesi ixtiranın və patentin növündən asılı olaraq dəyişə bilər. Faylın keyfiyyəti və adekvatlığı müraciətin müsbət nəticəsinə birbaşa təsir edən amillərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasında ixtira, faydalı model və sənaye nümunələrinə patent verilməsi üzrə səlahiyyətlər Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinə məxsusdur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti “Patentin alınması barədə iddia sənədinə aid Tələblər”in təsdiq edilməsi haqqında 2019-cu ilin 4 noyabrında qərar qəbul etmişdir. Qərarla deyilir: Bu Tələblər “Patent haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 27-ci maddəsinin 6-cı hissəsinə əsasən hazırlanmışdır və Azərbaycan Respublikasında ixtira, faydalı model və sənaye nümunələrinə patent alınması üçün Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinə verilən iddia sənədinə dair tələbləri müəyyən edir. İxtira, faydalı model və sənaye nümunəsinə patent almaq üçün hər bir hüquqi və ya fiziki şəxs iddia sənədi verə bilər. İddia sənədi iddiaçının özü, onun səlahiyyətli nümayəndəsi və ya Agentlikdə qeydiyyatda alınmış patent müvəkkili vasitəsilə elektron qaydada, yaxud poçt vasitəsilə göndərilməli və ya birbaşa Agentliyə təqdim olunmalıdır [3].

İxtira, faydalı model və sənaye nümunəsi üçün patent almaq istəyən hüquqi və ya fiziki şəxs müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurumuna iddia sənədi verməlidir. İddiaçı iddia sənədini müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurumuna bilavasitə və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurumunda qeydiyyatda alınmış patent müvəkkili vasitəsilə verir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurum iddia sənədinin verildiyi tarixdən 18 ay ərzində iddiaçının və ya marağı olan başqa şəxsin vəsatəti əsasında obyektin patent qabiliyyətini müəyyənləşdirmək üçün məlumat axtarışını aparır.

Patentin alınması üçün ərizə təqdim olunmalıdır. Ərizənin nümunəsi, doldurulması və təqdim edilməsi qaydası Agentlik tərəfindən müəyyən edilir. İddiaçı bir neçə fiziki şəxs olduqda, ərizə onların hər biri və ya səlahiyyətli nümayəndəsi, yaxud onların birlikdə müəyyən etdikləri səlahiyyətli nümayəndə tərəfindən imzalanmalıdır. Ərizəyə qoşulan iddia sənədi bir ixtiraya və ya faydalı modelə, yaxud öz aralarında vəhdət təşkil edən bir

qrup ixtiraya və ya faydalı modelə aid edilməlidir.

İddia sənədinin tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

- ixtiranın və ya faydalı modelin mahiyyətini tam açıqlayan və həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər aydınlıq yaradan təsviri;
- ixtiranın və ya faydalı modelin təsvirinə əsaslanan və mahiyyətini ifadə edən düsturu;
- iddia obyektinin mahiyyətinin başa düşülməsi üçün zəruri olan çertyojlar və digər materiallar;
- sənaye nümunəsinə dair məmulatın zahiri görkəmi barədə müfəssəl təsvür yaradan məmulatın şəkillər dəsti;
- sənaye nümunəsinin mahiyyətini açıqlamaq üçün zəruri olduğu halda, məmulatın ümumi görünüşünün çertyojları, erqonomik sxemi, konfeksiya xəritəsi;
- sənaye nümunəsinin mühüm əlamətlərini əks etdirən təsviri;
- sənaye nümunəsinə dair məmulatın zahiri görkəmi barədə müfəssəl təsvür yaradan fotoşəkillər, şəkillər, o cümlədən kompüter qrafikası, reproduksiya və başqa üsullarla yerinə yetirilmiş şəkillər;
- referat [4].

Bütün bunlar ixtira etdikdən sonra həmin ixtiraya patent almaq üçün yerinə yetirilən prosedurları əhatə edir. Lakin bu mərhələyə çatmadan öncə ixtiraçı son dərəcə önəmli bir araşdırma aparmalıdır. Bu araşdırma mərhələsi demək olar ki, ixtiraçı üçün ixtira etmək qədər mürəkkəb və məsuliyyətli prosesdir.

Patent müraciəti prosesində ilkin araşdırma nədir? Patent alınması prosesində patent araşdırması mühüm yer tutur. Çünki patent araşdırması ilə patent müraciəti prosesi daha peşəkar şəkildə irəliləyir. Ticarət markası və patent müvəkkilləri ilə aparılacaq patent araşdırması nəticəsində patentin əqli və sənaye hüquqlarının daha yaxşı qorunması təmin edilə bilər.

Patent axtarışı nədir? Patent müraciəti edən şəxs və ya təşkilatın ilkin araşdırmasından asılı olmayaraq əlaqədar qurum tərəfindən araşdırma aparılır. Patent axtarışı nəticəsində müraciətin predmeti olan ixtiraya oxşar və yaxın olan ixtiralar siyahıya alınır və onlar müqayisə edilir. Tam olaraq eyni xüsusiyyətlərə malik ixtira varsa həmin şəxsin patent müraciəti patent qurumu tərəfindən rədd edilir.

Patentli bir məhsulun əsas xüsusiyyətlərini ehtiva edən ixtira üçün ərizə təqdim edildikdə, çox güman ki, ərizə patent idarəsi tərəfindən rədd ediləcək. Təbii ki, ixtiranın bəzi xüsusiyyətləri yaxın ixtiralarla oxşarlıq göstərəcək. Əsas olan isə əsas və texniki xüsusiyyətlərin oxşarlıq təşkil etməməsidir. Beləliklə, ilkin patent araşdırması bir daha əhəmiyyət qazanır.

Patent üçün müraciət etməzdən əvvəl ixtira mövzusunda ilkin araşdırma aparılmalıdır. Tədqiqat sayəsində şəxs ixtira haqqında ilkin məlumata

sahib olar və öz ixtirasına və müraciətinə istiqamət verə bilər. İxtiranın praktikada tətbiqi və kommersiyalaşdırılması çox uzun və maliyyə vəsaiti tələb edən prosedurdur. Ona görə də ixtiranın yeni olub-olmadığını araşdırmaq çox vacibdir. Bu proses zaman və maliyyə gücü baxımından itkilərin qarşısını alır.

Patentin pozulması ciddi problemdir. Patentlə qorunan eyni və ya çox oxşar məhsulun patent sahibinin icazəsi olmadan təqlid edilməsi patent pozuntusu adlanır. Kommersiya məqsədləri üçün qismən və ya tamamilə imitasiya edilmiş məhsulun istehsalı, təkrarlanması və ya istifadə edilməsi də patent pozuntusu çərçivəsində nəzərə alınır. Patent hüququnun pozulmasının qarşısını almaq üçün adekvat araşdırmaların aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əks halda, patent patent pozuntusu ilə üzləşəcək. Çox ağır sanksiyalara məruz qalan patent pozuntusu halında səlahiyyətli qurum və təşkilatlara şikayət edilə bilər. Bundan əlavə, külli miqdarda kompensasiya verilə bilər. İxtira üçün patent alınmadığı zaman ixtira sahibi qanuni yollarla hüquqlarını axtarmaqda çətinlik çəkə bilər. İxtiranın və ya faydalı modelin təqlid edilməsinin qarşısını almaq üçün patent almaq çox vacibdir. Patent almaqla ixtira sahibi ixtirani qorumuş hesab edilir. Ölkəmizdə patent hüquqlarını pozan şəxslər Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinə və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə uyğun məsuliyyət daşıyırlar. Patent sahibi patenti pozmuş hüquqi və ya fiziki şəxslə ona dəymiş zərərin ödənilməsi barədə razılığa gəlmədiyi halda mübahisələrə Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmədə baxılır.

Patent üçün müraciət edərkən ən böyük narahatlıq sözügedən ixtiranın dünyada oxşarının olub-olmamasına tam əmin olmamaqdır. Müraciətdən sonra rəsmi dünya araşdırmaları zamanı ortaya çıxan oxşar ixtiralar bütün planları alt-üst edə bilər. Eyni şəkildə, müəyyən bir məhsul üçün bütün istehsal sistemi qurulduqdan və istehsala başlandıqdan sonra bir şirkətin və ya şəxsin müvafiq məhsulun patentləşdirildiyini və icazəsiz istehsalının mümkün olmadığını aşkar etməsi ciddi problemlər yaradır. Belə bir vəziyyətin qarşısını almaq üçün patent müraciəti etməzdən əvvəl ixtira ilə bağlı məlum texnikanın vəziyyətini görmək üçün patent axtarışı aparmaq son dərəcə zəruridir. Patent axtarışının subyektivi həm ixtiraçılar, həm də digər şəxslər ola bilər.

Beləliklə, patent üçün müraciət etməzdən əvvəl ilkin araşdırma etməkdə fayda var. Bir ixtirani patentləşdirə bilmək üçün sözügedən patentə bənzər başqa bir patent olmamalıdır. İxtiraçı ixtirasını araşdıraraq dünyada onun bir ilk olduğuna, başqa heç kimin oxşar ixtirası olmadığına əmin olduqdan sonra patent üçün müraciət etməlidir. Bunun üçün ölkə daxili və beynəlxalq mənbələr araşdırıla bilər. Digər tərəfdən, patent sənədlərinin də

müəyyən etibarlılıq müddəti var. Müddəti bitmiş köhnə patentləri əvəz etmək məqsədilə yeni patent üçün müraciət etmək mümkündür. Patent sorğusu zamanı edilə biləcək ən kiçik bir səhv belə hüquqi problemlər yarada bilər.

Patent ərizəsi verməzdən əvvəl ərizəçinin ixtira ilə əlaqəli patent axtarışı aparması tövsiyə olunur. Texnikanın vəziyyətini araşdırmaq ixtiraçıya öz ixtirasını mövcud patentlərlə müqayisə etmək, oxşar və fərqli cəhətləri görmək imkanı verir. Ərizəçinin öz ixtirasının yeni olub-olmaması barədə ümumi təsəvvürü formalaşır. Beləliklə, mövcud vəziyyəti bilərək edilən patent müraciətinin rədd edilmə ehtimalı azalır.

Patent sorğusu necə həyata keçirilir? Patent müraciəti etməzdən əvvəl ilkin araşdırma aparmaq nə üçün lazımdır?

- Mövcud texnologiyaları və ən son yenilikləri izləmək üçün
- Yerli və xarici rəqiblərin fəaliyyətlərini izləmək üçün
- Bazarın tələblərini və texnologiyadakı yeni tendensiyaları əvvəlcədən bilmək üçün
- Mövcud ixtiralar ətrafında yeni ideyalar yaratmaq və onları təkmilləşdirmək və ya yeni ixtiralar və yeni həllər təqdim etmək üçün
- İxtiranın yeni olub olmadığını, patentləşdirilə bilən olub olmadığını proqnozlaşdırmaq üçün
- Lisenziya ala və ya verə biləcək şəxsləri müəyyən etmək üçün
- Başqalarının patent hüquqlarının pozulmadığından əmin olmaq üçün
- Başqalarının patentlərinin etibarlı olub olmadığını izləmək üçün

İxtira sahibi öz ixtirasına nə qədər yaxından bələd olsa bir o qədər dərin ilkin araşdırma apara və ixtiraları qoruma altına ala bilər.

İxtira sahibi aşağıdakı sualları rahatlıqla cavablandırma bilməlidir:

- öz ixtirası nə üçündür?
- hansı nəticələri ortaya qoyur?
- necə işləyir?
- hansı problemi həll edir?
- nələrə ehtiva edir?
- ehtiva etdiyi ünsürlər texniki terminlərlə necə ifadə edilə bilər?

Yeni olmayan bir ixtiraya patent almağa çalışmaq vaxt və pul itkisinə səbəb ola bilər.

Patent verilənlər bazaları. Patent mühüm hüquqi nəticələrə malik olduğundan, patent müraciəti edilməzdən əvvəl patent sorğusu aparılmalıdır. "Patent sorğusunu necə etmək olar?" Sualın cavabı olduqca asandır. Axtarışlar <https://patents.google.com/> və digər beynəlxalq verilənlər bazalarında ixtiranın daxil olduğu müvafiq açar sözdən və patent təsnifatından istifadə etməklə edilə bilər. Bu gün bir çox pulsuz patent axtarış mühərrikləri istifadə olunur. Bu mühərriklərin hamısı əsas patent tədqiqat tələbləri baxı-

mından bir-birinə bənzəsə də istifadəçi interfeysi və istifadə rahatlığı, təklif edilən axtarış funksiyaları, əldə edilən patent fayllarının miqdarı və s. baxımından fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Patent axtarışının məqsədindən asılı olaraq bəzi axtarış sistemləri digərlərindən daha üstün ola bilər.

Bu gün bir çox ödənişli və ödənişsiz patent bazaları var. Ödənişsiz verilənlər bazalarına misal olaraq Türk Patent və Əmtəə Nişanları İdarəsinin (TÜRKPATENT) patent axtarış verilənlər bazası, Avropa Patent Ofisinin (EPO) patent axtarış verilənlər bazası, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının (WIPO) patent axtarışı verilənlər bazası (Patentscope), ABŞ Patent və Ticarət Nişanları İdarəsinin (USPTO) patent axtarış verilənlər bazası (PatFT) və Google axtarış sisteminin patent axtarış bazası (Google Patents) və s. göstərmək olar. Bu pulsuz verilənlər bazalarında yalnız ixtira başlığı və abstrakt bölmələrində açar sözlərlə axtarış etmək, ümumiyyətlə, mümkün olsa da, "Derwent Innovation" kimi ödənişli patent verilənlər bazaları daha təkmil axtarış aparmağa imkan verir. Bununla belə, pulsuz verilənlər bazalarında dərc edilən patent müraciətlərinin maksimum 40-60%-nə daxil olmaq mümkündür və pulsuz verilənlər bazalarında edilən araşdırmalar mənbələrin hamısını əldə etmək baxımından qeyri-kafidir. Ən çox və ən geniş istifadə edilən axtarış sistemləri Espacenet, Google Patent, Patentscope və s.-dir.

Veb əsaslı patent axtarışına başlarkən ilk olaraq gediləcək ünvan google-dur. Google-də patent axtarışı üçün müxtəlif yollar tapmaq mümkündür. Google-nin özünün də bir patent araşdırma səhifəsi var. Bu səhifədən də istifadə etmək olar. Belə ki, Google Patents Google-dən patentləri və patent müraciətlərini indeksləşdirən axtarış sistemidir. Google Patent Axtarışı (ingiliscə: Google Patents) Google çərçivəsində patentlər və patent müraciətləri üçün peşəkar axtarış mühərrikidir [8]. Bu, Google tərəfindən patent verilənlər bazalarını axtarmaq üçün xüsusi olaraq hazırlanmış patent axtarış sistemidir. Fəaliyyətinin ilk illərində yalnız Amerika sənədlərinə giriş təklif etsə də, sonradan baza genişləndirildi. Patentlərin bütün mətnlərinin göstərilməsi və açar sözlərin qeyd edilməsi, nəticələrə dair bəzi statistik məlumatların paylaşılması kimi xüsusiyyətlər bu bazada səmərəli axtarışa imkan yaradır.

Məlumatlar Amerika Birləşmiş Ştatları Patent və Ticarət Nişanları İdarəsindən gəlir. ABŞ Patent və Ticarət Nişanları İdarəsinin orijinal məlumat bazası altında 7 milyon patentin məlumatları burada yerləşdirilib. Google patent səhifələrinin tanınması üçün optik xarakter tanıma texnologiyasından istifadə edir. 16 ildir ki istifadəyə verilən Google Patents-də Google Books ilə eyni texnologiyadan istifadə edildiyi bildirilir. Şəkillər PNG formatında saxlanılır və xüsusi proqramdan istifadə etməklə çevrilə bilər.

Google Patents hədəflənmiş istifadəçiyə patent sorğuları göndərməyə

imkan verən axtarış mühərriki və Google Inc.-nin patent müraciətlərinin qlobal indeksidir. O, istifadəçilərə patent sənədlərinə baxmaq və patent sorğuları göndərmək imkanı verir. Əvvəlcə bu xidmət 2006-cı ildə yarandığı vaxt yalnız ABŞ-da mövcud idi. Bununla belə, 2012/13-cü ildən etibarən o, həmçinin Avropa patentləri və Almaniya, Kanada və Çindən olan patent sənədlərinin icmalını təklif edir. Patent ədəbiyyatının rəqəmsal kitabxanası sayılan bu sistem 2006-cı ildə fəaliyyətə başlayıb. Google Patents 2012-ci ildə yenilənmişdir. 2013-cü ildə o, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını (WIPO), Alman Patent Ofisini, Kanada Əqli Mülkiyyət Ofisini və Çinin Milli Əqli Mülkiyyət Administrasiyasını əhatə edəcək şəkildə genişləndirildi. Bütün xarici patentlər də ingilis dilinə tərcümə edilərək axtarış üçün əlçatan edildi. Google Patents 87 milyondan çox patent və 17 patent ofisinə aid tam mətnli patent müraciətlərini indeksləşdirir.

Axtarış sistemi istifadəçilərə 17 ölkədə 100-dən çox patent ofisindən 120 milyondan çox mülkiyyət hüququ və müraciətlər indeksi ilə geniş çeşiddə patent sənədləri təqdim edir. Bunlara USPTO (Amerika Birləşmiş Ştatları Patent və Ticarət Nişanları İdarəsi), EPO (Avropa Patent Ofisi), Alman Patent və Əmtəə Nişanları İdarəsi (DPMA) və Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (WIPO) daxildir.

Sistemdə qeydiyyatda olan patentlərin hər biri böyük miqdarda məlumat ehtiva edir. Bunun altında patentin hüquqi statusu, etibarlılıq müddəti, patent daxilindəki sitatlar, iddianın qısa təsviri şəkildə abstrakt, tam təsvir və spesifik patent iddialarına dair məlumatlara baxmaq olar.

Google Patentləri HTTPS vasitəsilə şifrələnir, yəni bütün istifadəçi daxiletmələri anonimdir. Axtarış prosesi aşağıdakı kimi işləyir: Google Google Kitablara bənzər patentləri skan edir və sonra onları mətn tanıma proqramından istifadə edərək tam mətn axtarışı üçün əlçatan edir.

Əgər istifadəçi konkret axtarış sorğusu tələb etmək istəyirsə, məsələn, ərizəçi, konkret ölkə və ya bir müddət üçün bütün patentlər, bu, detallı patent axtarışı üsulundan (Advanced Patent Search) istifadə etməklə edilə bilər. Orada axtarış sorğusu yuxarıda sadalanan məlumatlara əlavə olaraq əlavə meyarlara görə düzülə bilər. Məsələn, hər bir patentin bölündüyü təsnifat nömrəsinə əlavə olaraq, hüquqi sənədləri cari, beynəlxalq və kooperativ təsnifatına uyğun olaraq süzgedən keçirən təsnifat axtarmaq mümkündür. Təsnifat müvafiq patent idarələri tərəfindən dərc edilən bütün müraciətləri təyin etməyə xidmət edir. Eyni şəkildə, axtarış prioritet, təqdim etmə çatdırılma və nəşr tarixi ilə məhdudlaşdırıla bilər.

Əgər istifadəçinin axtardığı patent onun öz dilində mövcud deyilsə, Google Patents onları tərcümə etmək üçün "Google Tərcüməçi"-dən istifadə edəcək. Bununla belə, istifadəçi özü patenti bir neçə dildə təqdim edibsə buna asanlıqla daxil olmaq olar.

Növbəti axtarış portalı "Patentscope"dur. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı tərəfindən yaradılan Patentscope dörd müxtəlif axtarış variantını təklif edir. Detallı axtarış və Çarpaz Dil Genişləndirmə variantları kod əsaslı mühərriklərdir. "Sahə birləşməsi" seçimi bütün tədqiqatçılar tərəfindən istifadə oluna bilən daha sadə interfeysə malikdir. Növbəti seçim isə "Kimyəvi birləşmələr" adlanır. Patentscope bazası dərc edildiyi gündən tam mətn formatında beynəlxalq Patent Əməkdaşlıq Müqaviləsi müraciətlərinə, həmçinin iştirakçı milli və regional patent idarələrinin patent sənədlərinə çıxışı təmin edir. Patentscope-dan istifadə etməklə 107 milyon patent sənədini, o cümlədən 4,4 milyon nəşr olunmuş beynəlxalq patent müraciətini axtarmaq mümkündür. Ümumilikdə Patentscope açar sözlər, sahə, nömrə, nəşr tarixi, tam mətn adlar və təsnifat üzrə axtarış aparmağa imkan verir.

Espacenet dünya üzərində ən çox müraciət edilən bazalar siyahısındadır. 1998-ci ildə Avropa Patent İdarəsi tərəfindən təqdim edilmiş patent axtarış sistemidir. Bu baza dünyanın hər yerindən 140 milyondan çox patent sənədi haqqında məlumatları ehtiva edir. Milli və beynəlxalq proqramlara giriş mümkündür. O, ağıllı axtarış, detallı axtarış və təsnifat axtarışı kimi üç axtarış variantını təklif edir. Bunlar arasında ən çox istifadə ediləni detallı axtarış variantıdır. Espacenet davamlı olaraq yenilənən, ödənişsiz və istifadəçi yönümlü verilənlər bazasıdır [7]. Bu bazada Avropa Patent Müqaviləsinə əsasən rəsmi dillər olan ingiliscə, almanca və fransızca axtarış etmək mümkündür. Espacenet yeni başlayanlar və mütəxəssislər üçün əlçatandır və gündəlik yenilənir.

Espacenet-dən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə etmək olar:

- patent nəşrlərini axtarmaq və tapmaq
- patent sənədlərinin məşin tərcüməsi
- yeni texnologiyaların inkişafını izləmək
- texniki problemlərin həlli yollarını tapmaq və s.

Əksər patent idarələri ictimai məlumat bazaları vasitəsilə patent sənədlərinə pulsuz giriş təmin edir.

Aşağıdakılar ən böyük və ən populyar patent ofisi məlumat bazalarından bəziləridir.

- Canadian Patents Database (CIPO)
- DEPATISnet (DPMA)
- Espacenet (EPO)
- JP-PlatPat (JPO)
- PatentScope (WIPO)
- U.S. Patent Assignment Database (USPTO)
- U.S. Patent Center (USPTO)
- U.S. Patent Public Search (USPTO)
- ViDoc (IMPI)

- [Canadian Patents, 1869-1919](#)
- [FreePatentsOnline](#)
- [Google Patents](#)
- [Patent Lens](#)
- [Plant Patent Image Database](#)
- [SciFinder](#)

Ödənişli və ya abunə əsaslı bazalara aşağıdakılar daxildir

Patent verilənlər bazaları	Linklər
DERWENT INNOVATION	https://clarivate.com
DELPHION	https://www.delphion.com
QUESTEL	https://www.questel.com
PATBASE	https://www.patbase.com
MICROPATENT	https://www.micropat.com
TOTALPATENT	https://www.lexisnexis.com/totalpatent/
WIPSGLOBAL	https://www.wipsglobal.com
MATHEO-PATENT	https://www.matheo-software.com
GLOBAL PATENT INDEX	https://www.epo.org
PATSNAP	https://www.patsnap.com
INNOGRAPHY	https://www.innography.com

Ümumi axtarış strategiyaları:

Patent axtarışı zamanı müxtəlif axtarış strategiyaları istifadə olunur:

- Sahə üzrə axtarış (sərlövhə, müraciət edən şəxs)
- Müxtəlif operatorlar
 - Boolean (məntiqi) (AND, OR, NOT)
 - Yaxınlıq (prox/distance, <nr/ordered)
 - Müqayisə (<, >, <= və.s)
- Tarix üzrə axtarış
- Truncation (kəsmə) üsulu
- Filtrləmə
 - Təsnifləşdirmə (Beynəlxalq Patent Təsnifatı, Kooperativ Patent Təsnifatı)
 - Nəşr

Açar sözlər üzrə axtarış apararkən son dərəcə diqqətli olmaq lazımdır. Çünki patent terminologiyası fərqlidir. Bu terminologiyada LED ekran sözü yerinə foto ötürmə cihazı, qələm sözü əvəzinə isə yazı vasitəsi kəlmələri istifadə edilir. Yəni bir sözün bir neçə ifadə edilmə forması var. Nəticə olaraq axtarış apararkən sözün sinonimlərini də tapıb istifadə etmək tövsiyə olunur.

Bəzən açar söz axtarışı istənilən səmərəni verməyə bilər. Səbəblər müxtəlifdir. Axtarış edən hər kəs eyni dildən istifadə etməyə bilər, düzgün açar sözü yazmaya bilər və ya patent axtarışı etmək üçün lazımı təcrübəsi olmaya bilər. Buna görə də açar sözlərlə axtarış aparıldığı kimi patent təsnifatları üzrə də axtarış aparılmalıdır.

Patent nəşrləri əlaqədar olduqları texniki sahələrə görə təsnifləşdirilir. Ayrı-ayrı patent ofislərinin fərqli patent təsnifləşdirmə sistemləri var. Lakin Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı tərəfindən idarə edilən Beynəlxalq Patent Təsnifatı bütün ofislər tərəfindən istifadə edilməkdədir. Beynəlxalq Patent Təsnifatı 8 əsas bölmədən, alt bölmədən və yarımqruplardan ibarətdir. Bu patent təsnifatları patent axtarışında istiqamətverici rol oynayır. Ən çox istifadə edilən təsnifatlar Beynəlxalq Patent Təsnifatı, Avropa Təsnifatı, Birləşmiş Ştatlar Patent Təsnifatı və Kooperativ Patent Təsnifatıdır.

Və, və ya, daxil etmə (AND,OR, NOT) kimi seçimlər təqdim edən Boolean operatorları axtarışlarda tez-tez istifadə edilir. "Və" operatoru hər iki sözü birlikdə təqdim edən nəticələri gətirir. Məsələn: Eynək? VƏ linza? = Cızılmağa davamlı eynək linsaları. "Və ya" operatoru iki sözdən birini təqdim edən nəticələri gətirir. Məsələn: Eynək? VƏ YA linza? = Cızılmağa davamlı eynək. "Daxil etmə" operatoru isə özündən sonrakı sözü ehtiva edən nəticələri gətirmir. Məsələn: Eynək? DAXİL ETMƏ linza? = Cızılmağa davamlı eynək.

Kəsmə (Truncation) üsulunda isə müxtəlif hərflər və rəqəmlərin yanına müəyyən sayda simvol əlavə etməyi təqdim edən seçimlər yer almaqdadır. Bu simvollar hərf və rəqəmlərin əvvəlində də qoyula bilər.

Patent nəşrlərinin bir neçə növü vardır: A, B, U, S və s. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurum ixtira və faydalı model barəsində iddia sənədini aldığı tarixdən ən gec 12 ay keçəndək, sənaye nümunəsi barəsində iddia sənədini aldığı tarixdən ən gec 6 ay keçəndək iddia sənədlərinə dair məlumatın özünün rəsmi bülletenində dərc edilməsini təmin edir. İddiaçının vəsatəti üzrə iddia sənədinə dair məlumat yuxarıda göstərilən tarixdən tez də dərc edilə bilər [4].

Bir çox patent ofisi A nəşrlərinə hələ patentləşdirilməyən müraciətləri aid edir. B nəşrləri isə patent verilmiş nəşrlərdir. Faydalı modellər U nəşrləri, ABŞ-dakı dizayn patentləri isə S nəşrləri adı ilə nəşr olunur. Bu nəşr hərfləri patent araşdırması zamanı patent müraciətlərinin vəziyyəti haqqında məlumat vermək baxımından əhəmiyyətlidir.

Bunlar ümumi qaydalar olsa da fərqli axtarış platformalarında istifadə edilən qısa yollar müxtəlif ola bilər.

Nəticə. Patent verilənlər bazaları ən müasir texniki məlumatların ən əhatəli təfərrüatı ilə saxlandığı məlumat mənbələridir. Bu məlumatlardan istifadə etmək elm və texnologiyanın hər bir sahəsində bütün tədqiqatçılar

üçün çox faydalı olacaqdır. Bu gün bir çox patent axtarış mühərrikləri bilik və texnologiya ilə maraqlanan və öyrənməyə həvəsi olan hər kəsə heç bir ödəniş və üzvlük haqqı olmadan patentləri əldə etməyə imkan verir.

Bununla yanaşı, patent axtarış sistemlərinin istifadəsində qarşıya çıxan çətinliklər elm və texnologiya sahəsinin patent məlumatlarından faydalanmaq baxımından arzuolunan səviyyədə olmadığını göstərir. Patent məlumatlarını tədqiqatçılara daha asan şəkildə təqdim etmək üçün patent axtarış sistemlərini inkişaf etdirmək və onları istifadəçi dostu interfeys və məlumatlara çıxışı sürətləndirəcək axtarış funksiyaları ilə təchiz etmək mühüm həll yolu olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı arasında Əməkdaşlıq Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu// Azərbaycan, 2006, 30 may.
2. “İxtira, faydalı model, sənaye nümunəsi, əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilərin hüquqi mühafizəsi sahəsində göstərilən xidmətlərin siyahısı və həmin xidmətlərə görə Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinə ödəniləcək haqların məbləğləri”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı// Azərbaycan, 2019, 27 may.
3. “Patentin alınması barədə iddia sənədinə aid Tələblər”in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı//Azərbaycan, 2019, 04 noyabr.
4. Patent haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu//Azərbaycan, 1997, 25 iyul.
5. Patent haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu//Azərbaycan, 2013, 28 dekabr.
6. Lisensiyalar və icazələr haqqında//<https://e-qanun.az>
7. Espacenet patent search// <https://worldwide.espacenet.com>
8. Patent mapping// <https://patents.google.com>
9. Search for patents// <https://patft.uspto.gov>
10. Patents// <https://www.wipo.int>

ПАТЕНТНЫЙ ПОИСК В ИНТЕРНЕТЕ И СВЯЗАННЫЕ БАЗЫ ДАННЫХ

Намя Н. ХАЛИЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье патенты как вид интеллектуальной собственности трактуются как основной объект исследования и дается подробное объяснение понятия патента. Он также определяет и представляет патентное законодательство и требования для получения патентов на изобретения, полезные модели и промышленные образцы в нашей стране. В процессе патентной заявки предварительные исследования, патентный поиск в сети Интернет, методы патентного запроса относятся к числу приоритетных вопросов, затрагиваемых в исследованиях. Необходимо повышать осведомленность о важности патентов в нашей стране. Содержание этой статьи призвано служить общим руководством по теме. Цель состоит в том, чтобы дать

обзор концепции патентов, патентного поиска и патентных баз данных.

Ключевые слова: патент, патентный поиск, патентная заявка, патентные базаданных

WEB-BASED PATENT SEARCH AND RELATED DATABASES

Namiya N.KHALILOVA

SUMMARY

In the article, patents as a type of intellectual property are interpreted as the main research object and a detailed explanation of the patent concept is given. It also defines and presents patent legislation and requirements for obtaining patents for inventions, utility models and industrial samples in our country. In the process of patent application, preliminary research, patent search on the Internet, methods of patent inquiry are among the priority issues involved in research. There is a need to raise awareness about the importance of patents in our country. The content of this article is intended to serve as a general guide to the topic. The aim is to provide an overview of the concept of patent, patent search and patent databases.

Keywords: patent, patent search, patent application, patent database

MÜNDƏRİCAT

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

İlhamə M. AĞAZADƏ

Maarifçiliyin təbliğində və uşaq ədəbiyyatının inkişafında
Əli bəy Hüseynzadənin rolu.....5

Mələkə A.RƏCƏBOVA

Bədii ədəbiyyatda arzu və qorxu dilemması14

TARİX

Sevinc M.MƏLİKZADƏ

Əfqan müdaxiləsi dövründə (1722-1729) katolik kilsəsinin
Səfəvi imperiyasında xristianlaşdırma cəhdləri24

Oksana Ə. ABBASOVA

Bakı yarmarkaları (XX əsrin 20-ci illəri).....34

KİTABXANAŞÜNASLIQ

Ulduz İ.MANAFOVA, Aysel V.HƏSƏNOVA

Rəqəmsal repozitoriyaların yaradılmasının proqram təminatı.....44

Namiyə N.XƏLİLOVA

Veb əsaslı patent axtarışı və əlaqəli verilənlər bazaları61

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Ильхама М. АГАЗАДЕ

Роль Али бека Гусейнзаде в пропаганде образования и развития
детской литературы5

Малака А.РАДЖАБОВА

Дилемма желание и страх в художественной литературе14

ИСТОРИЯ

Севиндж М.МЕЛИКЗАДЕ

Во время афганского вторжения (1722–1729 гг) попытки
католической церкви христианизировать империю Сефевидов24

Оксана А.АББАСОВА

Бакинские ярмарки (20-е гг. XX века)34

БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЕ

Улдуз И.МАНАФОВА, Айсель В.ГАСАНОВА

Програмное обеспечение для создания цифрового репозиторию44

Намия Н. ХАЛИЛОВА

Патентный поиск в интернете и связанные базы данных61

CONTENS

LITERATURE

Ilhama M. AGHAZADEH

The role of Ali Bey Huseynzade in the promotion of enlightenment and the development of children's literature5

Malaka A.RAJABOVA

The desire and fear dilemma in literary fiction.....14

HISTORY

Sevinj M.MALIKZADEH

Christianization attempts in the Safavid empire of the Catholic Church during the Afghan interference (1722-1729).....24

Oksana A. ABBASOVA

Baku fairs (the 20S of the XX century)34

LIBRARY STUDY

Ulduz İ.MANAFOVA, Aysel V.HASANOVA

Software for creating a digital repository44

Namiya N.KHALILOVA

Web-based patent search and related databases.....61